

BELLE TEN

Cilt: XII

Kasım 1948

Sayı: 48

KAS TARİHİNİN ANA HATLARI (*)

Dr. KEMAL BALKAN

Sümeroloji Asistanı

M. ö. ikinci bin yılın başlarından itibaren muhtelif yollardan Ön-Asya medeniyet sahalarına girmeğe başlayan büyük göçleri

(*) Bu yazıda kullanılan kısaltmalar :

AfO = Archiv für Orientforschung.

BBst. = King, Babylonian Boundary Stones.

BE = Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania.

BoTU = Die Boghaz-köi Texte in Umschrift.

CT = Cuneiform Texte in the British Museum.

EA = Knudtzon, Die El-Amarna - Tafeln.

JA = Journal Asiatique.

K. = Kujundschik.

KAHI = Keilschrifttexte aus Assur historischen Inhalts.

KAV = Keilschrifttexte aus Assur verschiedenen Inhalts.

KBo = Keilschrifttexte aus Boghazköi.

LAR = Luckenbill, Ancient Records of Assyria and Babylonia.

MAOG = Mitteilungen der Altorientalischen Gesellschaft.

MDP = Délégation en Perse. Mémoires.

MVAG = Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft.

OLZ = Orientalistische Literaturzeitung.

PSBA = Proceedings of the Soc. of Biblical Archaeology.

R = Rawlinson, Cuneiform Inscriptions of Western Asia.

RA = Revue d'Assyriologie.

RIU = Gadd - Legrain, Ur Excavations I. Royal Inscriptions.

RLA = Reallexikon der Assyriologie.

mensup Hitit, Hurri ve Lui gibi kavimlerden biri de Kas'lardır¹. Asya'lı kavimlerin ve batıdan göçmüş olan Sami'lerin cehd, gayret ve ihtimamları ile büsbütün taze bir ruh ve canlılık kazanmış olan kadim Sumer medeniyetinin olgun bir devrinde, büyük kısımlarıyla İç-Asya istikametinden akmakta olan, bu yeni göç mensuplarının temsil ettiği bambaşka dünya anlayışlarıyla temasını ve bundan doğan neticeleri tetkik etmek cihan tarihinin en mevraklı ve cazip konularından biridir.

Babil çivi yazılı kaynaklarının yardımı ile bu kavimlere mahsus olan müktesebat tespit edilebilirse, şimdiye kadar daha ziyade arkeolojik belgelerle bilgi sahibi olduğumuz, bu göçlerin kopup geldiği Asya âlemine nüfuz etmeğe yarayacak malzeme de elde edilmiş olacaktır.

Güç ve girift olan bu mevzu, Sumer-Babil medeniyetinin mihrakı olan Mezopotamya'yı ellerine geçirmiş olmaları ve orada altı asra yakın bir müddet hâkim kalmış bulunmaları sebebiyle, Kas kavminin incelenmesi ile başlamak yerinde ve şarttır. Kas'lar problemini biz onların siyasî tarihlerinden başlamak suretiyle inceleyeceğiz. Henüz gereği gibi aydınlanmamış olan bu tarihin ana hatlarını, belli başlı yazılı kaynakları yeniden kıymetlendirerek çizmeğe çalışacağız. Varacağımız sonuçların Babil kronolojisiindeki yeri de ayrıca işlenecektir.

ŞL = Deimel, *Şumerisches Lexikon*.

UDBD = Peiser, *Urkunden aus der Zeit der dritten Babylonischen Dynastie*.

VAT = *Vorderasiatische Abteilung, Tontafeln*.

VS = *Vorderasiatische Schriftdenkmäler*.

YBT = *Yale Oriental Series. Bab. Texts*.

ZA = *Zeitschrift für Assyriologie*.

¹ Çivi yazılı vesikalarda bu kavme Kasşu denmektedir. Kasça şahıs adlarının Akadça tercemelerini ihtiva eden V R 44'te Kurgalzu (kıral) adı *re'i Kasşu* (Kasların çobanı) olarak kargılanmıştır (kol. I 50). Profesör Landsberger'in bu tercemede Kasça kelime galzu'nun Akadçadaki Kasşu'ya uyabileceği hakkındaki teklifi kabul edilirse, kelimenin Kasçasının başkaca galdu ve galşu şeklinde yazıldığı da göz önünde tutulmak suretile, onların kendilerini *galju diye adlandırmış oldukları düşünülebilir (Müellifin habilitasyon tezinden). Klasik devir müellifleri bunları Kossaioi olarak tesmiye etmişlerdir (bk. altnot 113). Batı müellifleri de Kossaeer, Kassiten, Cassites gibi isimlerle anmaktadırlar. Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark* (1937), s. 524 v. d. da onları Kasit'ler, Dr. Arif Müfid Mansel, *Eski doğu ve Ege tarihinin ana hatları* (1945), s. 13'te Kasitler veya Kaslar olarak zikretmişlerdir. Bu yazıda biz iki türlü tesmiyeyi de kullandık.

Kas'ların siyasi tarihleri hakkındaki başlıca kaynakları aşağıdaki gibi sıralayabiliriz:

1. Kıral listeleri :

a) A kıral listesi². Bunda öy. kol. I 16-21 arasında ilk altı Kas kıralının adı ve ilk dördünün hâkimiyet yılları korunmuştur. Öy. II 1-15 arasında da sondan oniki kıralın adı muhafaza edilmiş, bunların ve daha evvelki üç kıralın hükümdarlık yılları da korunabilmiştir. II 16'daki yekûnda 36 Kas kıralının 578 yıl 9 ay hâkimiyet sürdükleri kaydolunmuştur.

b) Assur 14616 c Kıral listesi³. Assur menşeli olan bu listede Asur kırallarına tekabül eden Babil kıralları da zikredilmiştir. Üçüncü hânedana yani Kas kırallarına ait kısımlarda öy. I. 10-25 arasında baştan onüç kıralın adı (onikinciden yalnız şahıs determinatifi) korunmuştur. Öy. II de ise III. Kaştiliyaş'tan Kasit hânedanının sonuna kadarki kıralların adları kısmen kalmıştır.

2. Kıral kitâbeleri :

Kas kırallarından bize pek az sayıda kitâbe kalmıştır. Bunlar da daha ziyade yeknasak ve kısa ifadeli (ekserisi Sumer'ce) inşaat ve takdime yazılarıdır. 10. kıral Ulamburiyaş'tan kalan bir gürz başı kitabesi ve Karaindaş'tan kalan üç inşaat kitabesi bir tarafa bırakılacak olursa 20. kıral II. Burnaburiyaş'a kadar bu neviden şimdiye kadar başka bir vesika ele geçmemiştir. İlk kıral Gandaş'a ve dokuzuncu kıral II. Agum'a atfedilen kitâbelerin sahte oldukları aşağıda s. 728 v. d. da gösterilecektir. II. Burnaburiyaş ile kitâbe yazıcılığı canlanmağa başlar. En fazla yazıt bırakmış olan 22. kıral Kurigalzu'dur. III. Kaştiliyaş'tan sonra dinastinin sonuna kadarki zaman bu hususta son derece kısırdır⁴.

3. Senkronistik tarihler ve kronikler :

a) Senkronistik tarih⁵ denen ve pek de iyi korunmamış olan vesika Asur kıralı III. Adadnirari (810-782) zamanında yazılmış

² Buna dair eski literatür için bk. Bilabel, *Geschichte Vorderasiens und Aegyptens*, s. 330, 1. Metnin yeni neşri CT 36 (1921), pl. 24-25. Fotografi, Lehmann-Haupt, *Zwei Hauptprobleme der Altorientalischen Chronologie*, levha 1.

³ Yeni neşri, Weidner, *AfO* 3 (1926), s. 70-71.

⁴ Kitâbeler için krş. altnot 66.

⁵ Eski literatür için bk. Bilabel, *loc. cit.* s. 341, 4. Yeni neşri CT 34 (1914), pl. 38 v. d.

olup Asur devlet arşivinden faydalanılarak Babil'le çıkan hudud meselelerini halletmek ve barış akdinde istifade edilmek üzere hazırlanmıştır. Daha ziyade Asur görüşüne göre kaleme alınmış olmakla beraber itimada şayan bir kaynak olduğu da kabul edilmiştir. Bunda üçüncü dinastinin 10. kralı I. Burnaburiyaş ile 35. kralı Zababa-şum-iddin arasında sekiz kralın adı zikredilmekte olup bunlarla muasır olan Asur kırılları arasında yedi senkronizm elde edilmektedir. Aşağıda yeri geldikçe bunlar ayrıca belirtilecektir.

b) Babil kroniği BM 96152'nin son kısmı⁶. Burada Eski Babil devleti hükümdarlarının komşuları ile mücadelelerine ait bazı senkronik hadiselerden ve Samsuditana zamanında Hitit'lerin Babil'e akınından bahsedildikten sonra 13. Kas kralı Ulamburiyaş ve 14. kral III. Agum'un Deniz-eli devleti ile mücadeleleri anlatılmıştır (st. 14 v. d.).

c) Babil P kroniği⁷. Bir yeni Babil kopyesi olan ve fena korunmuş olarak ele geçen bu metinde kol. I-IV de II. Burnaburiyaş'ın ölümünden sonra 32. kral Adad-şum-uşur'a kadar geçen zaman zarfında Asur ve Babil'i ilgilendiren olaylardan bahsedilmiştir ki yeri geldikçe bunlara temas edilecektir. Senkronistik tarihin Asur'lular zaviyesinden yazılmış olmasına mukabil P kroniğinin Babil görüşüne göre kaleme alındığı ifadeden kolayca anlaşılır.

d) K. 3992 kroniği. Asurbanipal'in kütüphânesinde bulunmuş olup çok kötü ve noksan bir şekilde ele geçmiş olan bu vesikada 14. Kral III. Agum'un Deniz-eli memleketine yaptığı seferden bahsedilmiş olsa gerektir, bk. s. 741 v. d.^{7a}.

4. Diğer senkronik belgeler:

Amarna mektupları arasında 1-11 numaralı olanlardan Karındaş ve I. Kadaşman - Harbe'nin III. Amenofis ile, 17. kral Kurigalzu ve II. Burnaburiyaş'ın VI. Amenofis ile muasır bulunduğu ve iki devletin münasebetlerini öğreniyoruz.

⁶ L. W. King, *Chronicles concerning early Babylonian kings*, Vol. II (1907), s. 15-24.

⁷ Çivi yazısı. metni: Winckler, *Altorientalische Forschungen*, I (1893-97), s. 298-303. Transkripsiyon Delitzsch, *Abhandlungen der K. Saechsischen Gesellschaft der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse*, XXV, No. 1 (1906), s. 43-46.

^{7a} Şimdiye kadar yalnız transkripsiyon halinde, Winckler, loc. cit. s. 516.

Boğazköyde bulunmuş olan KBo I 10 mektubu 24. kiral Kadaşman-Turgu ve 25. kiral Kadaşman-Enlil'in Hitit hükümdarı III. Hattuşili ile hemzaman olduklarını ve o zamanki devletler münasebetlerini açıklayacak mahiyettedir⁸.

Babil kıralları ile 13. yüzyıldan itibaren yaptıkları müca-deleleri ve Kas kabileleri ile mütemadi vuruşmaları canlı bir tarzda tasvir eden Asur kırallarının kitabeleri ile aynı mahiyetteki Elam kiral kitabeleri üçüncü dinastinin sonları ve çöküşü hakkındaki bilgilerimizi karşılıklı olarak teyid eder ve tamamlar. Bk. s. 754 v. d.

5. Muhtelif belgeler:

Eski Babil devrinden ve Orta Fırat'daki Hana devletinden kalmış bazı vesikalar bize Babilonya'da hakimiyeti henüz ele alamamış bulunan Kas kabileleri hakkında yeni düşünceler ilham etmektedir. Onların Babil'i ele geçirmelerinden sonra gerek kendileri hakkında ve gerekse idare ettikleri halka ve memleketin eski medeniyeti ile kendi getirdiklerinin karşılaşmasından doğan yeni form ve idare organizasyonlarına dair bütün soruların cevaplarını, devirlerinde yazılmış olan mektuplarla⁹, idarî, iktisadî ve hukukî¹⁰ vesikalardan çıkarıyoruz. Tarihî bilgilerimizin tekidi ve tamamlanması bakımından bunlar da ihmâl edilmemelidir.

Biz aşağıda Kaslar tarihinin daha ziyade 20. kiralına kadar olan problemlerini, o zamana ait bulunan yazılı kaynaklara filolojinin yeni imkânlarını kullanarak nüfuz etmeğe çalışmak suretiyle, inceleyeceğiz. Bu tarihin hulâsa olarak sunacağımız müteakıp kısımları hakkındaki malûmatımızı değiştirecek yeni görüşler oldukça bunlar hakkındaki düşüncelerimizi de ayrıca ilâve edeceğiz.

Babil vesikalarında Kas'lar ilk olarak Eski Babil kralı Hammurabi'nin oğlu Samsuiluna'nın dokuzuncu yılını tarihleyen *mu Sa-am-su-i-lu-na lugal-e ugnim Kaş-şu-u₂* "Kas ordusunu kiral Samsuiluna'nın (yendiği) yıl,, cümlesi içinde geçmektedir¹¹. Eski Babil

⁸ Dür-Kurigalzu'da Hitit kralı Hattuşili'ye hitab eden akatça yeni bir mektupta yalnız selam kısmı korunmuştur, Iraq VIII, s. 89, fig. 13.

⁹ BE XVII; UM I 2, 16-96.

¹⁰ BE XIV; XV; UM II 2; Peiser, UDBD; UM VIII 2, 168-163; UM XIII, 68-76, 78-80; Louvre IX, Nr. 47-56.

¹¹ CT 2 pl. 5. Eski Babilde yıllar, Sumerlerden kalmış bir adete göre senenin en mühim bir olayına göre adlanırdı.

devletinin nihayet bulma tarihini 150 yıl kısaltarak 1750 yerine 1600'e hattâ daha aşağılara indirmek isteyen Ungnad ve Sidney Smith gibi bilginler, Kas hânedanı ile Eski Babil hânedanının bir müddet aynı zamanda hüküm sürdüklerini kabul etmek suretiyle bu olayın tarihini birinci Kas kiralı Gandaş'ın ilk yılı olarak telâkki etmişlerdir¹². Profesör Landsberger bu düşünceyi keyfi diye vasıflandırmıştır¹³. Thureau-Dangin, neşredilmemiş bir eski Babil devri vesikasında da, Kas'ların, Abieşuh'un bir yılını tarihleyen aynı mealde bir cümle içinde geçtiğini¹⁴ göstermekle bu telâkkinin isabetsizliğini ortaya koymuştur¹⁵. Babil metinlerindeki bu bilgiyi daha ziyade, onların Mezopotamya'ya girmek için yaptıkları ilk teşebbüsler olarak kıymetlendirmeliyiz. S. 731 v. d. de görüleceği üzere Kuzey Mezopotamya'da ve Orta Fırat bölgesinde de aynı tarihlere doğru Kas kabilelerinin hareket halinde bulduklarını biliyoruz. Eski Babil vesikalarında rastlanan Kasça şahıs adları¹⁶ bu halkın Babilonya'ya barış yolu ile sızmağa başladıkları suretinde tefsir edilmiştir.

Kas'ların Babilonyadaki yaşayışları ile ilgili en eski olaylara temas eden vesika, A kiralı listesine göre üçüncü dinastinin ilk kiralı, Gandaş'ın Babil şehrini fethettiğinden bahseden ve bir yeni Babil kopyesi olan tablet parçasıdır¹⁷. Her halde metnin iki yüzünde de o zamanda Nippur şehrinin acıklı durumu¹⁸ anlatılmış olsa gerektir¹⁹.

¹² Ungnad, AfO 13 (1940), s. 145 v. d.; aynı müellif, MAOG XIII/3 (1940), s. 1 v. d. Sidney Smith, Alalakh and Chronologie, The Antiquaries Journal, XIX (1940), s. 39-49.

¹³ Krş. K. Turfan, Sumeroloji araştırmaları, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi sumeroloji enstitüsü neşriyatı No. 1 (1940-1941), s. 975.

¹⁴ Johns, PSBA, 1910, s. 273.

¹⁵ Thureau-Dangin, La chronologie de la première dynastie Babylonienne (Mémoires de l'Académie, Vol. XIII, 2 1942), s. [231], 3.5

¹⁶ bk. Ungnad, Beitrage zur Assyriologie VI, Heft 5 (1909), s. 21-26.

¹⁷ British Museum'da, 84-2-11, 178. Çivi yazılı neşri: Winckler, Untersuchungen zur Altorientalischen Geschichte (1889), s. 156.

Tabletin önyüzünde baş taraftan altı, arkayüzünde sondan sekiz satır kadar korunmuştur. Arkayüzdeki satırlar çizgilerle ayrılmıştır. Bunlardan birisinde akatçadan evvel sumerce bir terceme ilâve edilmiştir.

¹⁸ Nippur şehri, bilindiği gibi, Eski Babil devletinin son zamanlarında elden çıkmıştı. Güneydeki devletin eline geçmiş olması muhtemeldir.

¹⁹ Thureau-Dangin, adı geçen makalesinde, s. [255] 28 de tabletin arka yüzünün ayrı bir konuda olduğu mütalâasında.

Kitabenin tam bir transkripsiyon ve tercümesi aşağıdadır :

- Öy. 1) *a-na U₁^{mu} nam-ri* ^a*GUD DİNGİR.DİNGİR EN. EN. EN*
 2) ^m*Ga-ad-daş LUGAL kib-ra-tu₂ ar₂-ba-a LUGAL* ^{KUR}*Şu-me-ri*
 3) *u₃ Akkadi^{K1}-i LUGAL Ba₃-ba₃-lam a-na-ku-ma*
 4) *i-nu-şu-ma E₂-kur-^aEn-lil₂ şa₂ i-na ka-şad Ba₃-ba₃-lam*
 5) *x x x-i-nu [a]n(?) -hu(!)-su u₂-pi-şi-i[h (?)]*
 6) [(takriben 8-10 işaret noksan)] x x

Ay. (Baş tarafı kırık)

x +1) [(takriben 7-8 işaret kırık)] x x x x (?)

2) [x x ?] x x x x *i-lam-ma-du*

3) *şa₂ pi-i-qa i-zi-qu-um*

4) *U₈-A U₈-A ŞA₃ ŞA₃ Zİ.İN.Gİ Zİ.İN.Gİ EME.MU DI. KUD NU.TUK*

5) ditto ditto *ki-şal-li ki-şal-li i-na URU-ia Ni-ip-pu-[ri ?]*

6) *da-a-a-nu ul i-şi*

7) [x x x (?)] x *pi-şah*

8) [x x x (x) ?] *a-na pi-pi-i şa₂-tir*

Tercümesi : 1) Parlak arslan ²⁰, tanrıların kutsal sığırı ²¹, beylerin beyine ²². 2) dört bucağın kralı, Sumer memleketinin kralı, 3) ve Akad ilinin kralı. 2) Gaddaş' (= Gandaş) 3) ım ben. 4) Vakta ki ²³ Babil'in zaptında, Enlil'in mabedi (Nippurdaki) ²⁴ 5) . . . . . [yorg] unluğunu (?) ²⁵ 6) . . . . .

²⁰ *āmu namru* diye bir ulûhiyet olmadığı gibi böyle bir tanrı epithet'i de mevcut değildir. *āmu* başkaca bir hayvandır, bk. Landsberger, *Fauna*, s. 10 v. d., 36, st. 33.

²¹ Tanrı ünvanları meyanında *alap ilāni* (tanrıların sığırı) gibi bir vasıf geçmez. Bunun için daha ziyade *rimu* (boğa) tercih edilmiştir. krş. Tallqvist, *Götterepitheta*, s. 165.

²² *bāl bēlē*, Marduk'un çok geç zamanlarda kullanılan bir ünvanıdır. krş. Tallqvist, *ibid.* s. 42.

²³ *inūşuma* «ozamanda ki, vaktaki» konjonksiyonu akatçada daha ziyade müteaddit icraat veya faaliyetler sayıldıktan sonra belirtilmek istenen bir hususu nakletmek için kullanılır. Metindeki yeri bu bakımdan beceriksiz ve sun'i bir üsluba işaret olarak alınabilir.

²⁴ *Ekur*, Enlil'in Nippurdaki mabedi olmalıdır. Onun Babil şehrindeki mabedi başka bir isimde, herhalde *Edaranna*'dır (bk. Unger, *Babylon*, s. 139).

²⁵ *puşşuğu* veya *şuşşuğu*'nun bu manası için bk. von Soden, *ZA* 41, s. 153, 4.

Ay. (baş tarafı kırık) x +1) ..... 3) birdenbire estiğini 2) ..... öğrenecekler. 4) vah, vah yürek yürek ..... 5) vah vah ..... -im, ... -im, şehrimde Nippurda 6) hâkim yok 7) ..... dinlen 8). (Bu tablet) ..... için yazılmıştır. „

Başkaca Kas tarihinin bu er çağlarında böyle vesikalar bulunmamış olduğundan ve Kas kırıllarının aynı tarihlerde “dünyanın dört bucağının kırıllı, Sumer ve Akad kırıllı,„ gibi unvanları henüz taşımamakta olmalarından dolayı (bk. alt not 66) Landsberger'in ve Thureau-Dangin'in fikirlerine iştirakle²⁶ bu kitabenin authentique olmayıp apocryphe bir karakter gösterdiğini kabul edebiliriz. Aşağıda göreceğimiz Agum Kakrime kitabesi de dahil olmak üzere, herhalde Kas'lar devrinin sonuna doğru, bir takım menfaatlar elde etmek için bazı hakların eski bir maziye dayandığını ispat gayesiyle sonradan yazılarak sahte vesikalar meydana getirildiğini biliyoruz. Bu noksan kitabe Eski-Çağlar tarihi bakımından bizi şu suallere cevap aramağa sevkeder :

a) Babil'in Gandaş tarafından fethi bir gerçek midir? Başka bir ifade ile Kas'lar Babilonya'ya Gandaş idaresinde mi girip yerleşmişlerdir yoksa bu, Gandaş'a sonradan atfedilen hayali bir kahramanlık mıdır ?

b) a sorusuna müspet cevap verilebilecek olursa bu takdirde Gandaş, Eski Babil devletine son vermiş olan, Hitit kırıllı Murşili'den acaba ne kadar zaman sonra Babil'i fethetmiştir ?

c) Bu sorulara verilecek muhtelif cevapların birinci ve üçüncü dinastilerin kronolojilerindeki tesiri ne olacaktır ?

b ve c sualleri ile ortaya çıkan meseleler gelecek bir yazımda cevaplandırılacaktır. Tarih bakımından biz şimdilik a şıkkına cevap arayalım: Herşeyden evvel kitabede şehir determinatifi konmadan yazılmış olan 3 üncü satırdaki Babalam'ın nereyi kasdettiğini anlamalıyız. Sidney Smith bunun Babil şehri olduğunu şüphe ile karşılamış ve gerçekten böyle bile olsa kitabenin o cümlesinin Kas'ların bir Babil kırıllına karşı kazanılmış “basit bir zafer,„ ine işaret olabileceği mütalâasını ileri sürmüştür²⁷. Thureau-Dangin bu tek yerden ismin şüphesiz olarak Babil'i kastettiğine hükmetmiş-

²⁶ Krş. K. Turfan, l. c., s. 972 ; Thureau-Dangin, l. c. s. [256] 28.

²⁷ Sidney Smith, Alalakh and Chronologie, [1940], s. 21 v. d.

tir²⁸. Aynı şehrin adı kitabemizden başka BE XVII 23: 34 (. . . *i-na URUPa-an-ba-li^{K1}*), UM 1 2, 16: 37, 38 (. . . . a-na *URUPan-ba-li*) gibi Kas'lar devrine ait mektuplarla gene Kas'lardan bahseden Boissier, RA 29, s. 93-104, st. 4 (. . . *ip-pa-am-ba-li*) ve K. 3992 st. 9 (*ma-ra-ti ba₃-ba₃-lim*) gibi vesikalarda geçer. Babil literatüründe daha evvel görünmeyen Pam/nbal ve Balabam şekillerinin Babil şehrine Kas'ların vermiş oldukları isim olduğunda şüphe yoktur.

Üçüncü dinastinin 1163 yıllarında sona erdiği kabul edilebilir. Yeni kronoloji araştırmaları ile de Eski Babil devletinin takriben 16 ncı yüzyılın başında nihayet bulunduğu ileri sürülmüştür. A kiral listesine göre 576 yıl devam eden üçüncü dinastinin hakimiyet devrini bu iki tarihle bağdaştırabilmek için Kas'ların bir müddet Eski Babil devleti ile aynı zamanda hüküm sürdüğü kabul edilmektedir. Bu suretle Gandaş'ın Babil'i fethetmiş olması keyfiyeti hakikatte basit bir akından başka bir şey değildir denmektedir.

Belirttiğimiz gibi Gandaş kitabesi sonradan yazılmış da olsa onun içinde gizli olan tarih an'anesinin doğruluğundan şüphe etmeğe neden hakkımız olsun? Bunda mürettep veya hakiki herhangi bir olay değil de bhusus Babil'in fethi gibi tarihi bir vakıanın herhangi bir Kas kiralına değil, tahsisen Gandaş'a izafe edilmesi neden uydurma veya basit bir sefere telmih olsun? Kaldı ki metnin arka yüzünde tasvir edilen Nippur şehrinin hali de söylediğimiz gibi tarihi hakikate uygundur (bk. altnot 18). Bu bakımdan biz Kas'ların Babil'e, Hitit kralı Muşili vasıtasıyla birinci hanedanın yıkılmasından sonra Gandaş idareside girmiş bulduklarını kabul ediyoruz. Bir başka ifadeyle A kiral listesinin Kas hanedanının devam müddeti olarak verdiği 576 yılına itimad edemiyoruz. Kas tarihinin erken çağlarına ait bir kaç vesikanın da bu hal karşısında yeniden kıymetlendirilmesi gerekmektedir.

Orta Fırat bölgesinde bulunan, Eski Babil devleti ile muasır, Hana devletinden kalmış mukavele metinlerindè Kas'ça isimlere tesadüf olunuyor. Bunlardan bir kaçının tarihlenmesinde kiral Kaştilyaşı adı geçiyor ki Thureau-Dangin onun Eski Babil kralı Abi-eşuh ile aynı zamanda yaşadığı fikrindedir²⁹. İlk Kas kırıllarından

²⁸ Thureau-Dangin, aynı makale, s. [256] 28.

²⁹ Thureau-Dangin, aynı makale, s. [252-253] 24-25. Kaştilyaşı şimdiki kadar aşağıdaki Hana vesikalarında görülmüştür: Thureau-Dangin, *Lettres et con-*

herhangi birisinin Eski Babil hanedanı ile muasır olması bizce yukarıda söylenen sebeplerden dolayı varit olmayacağına göre Hana tahtındaki Kaştilyaşı'nun da A kiral listesinde zikredilen üçüncü kiral olması ihtimali bahis konusu olmamalıdır³⁰. Bu kıt bilgiden Kaştilyaşı'nun, o zamanlar mevcut bir Kas devletinin kiralı mı, yoksa sadece herhangi bir Kas boyunun Hana'da nüfuz sahibi olmuş bir başbuğu mu olduğuna kesin olarak hükmedilemez ise de ikinci ihtimalin hakikate daha çok yakın bulunması mümkündür. Biz bu isimden daha ziyade, Kas'ların Babil'e girmeden önce bir köprü başı kurdukları noktadan, nüfuz etmeği daha kolay buldukları, batıya doğru sığmağa başladıklarını çıkarabiliriz. Şimdi zikre ettiğimiz diğer iki vesika bu fikri teyid ettiği gibi Kas'ların Hana'da manevi alanda da tesirsiz kalmadığına delildir. Hana vesikalarından birisi oranın kiralı Hammurabih'in *Habur-ibal-Bugaş* adlı bir kanalı kazdığı yıl ile tarihlenmiştir³¹. "Bugaş Habur'un beyidir., anlamındaki bu isimde *Bugaş* Kas'larca kutsal tanınan bir varlıktır. Aynı Hana kiralı bir adak eşyasını *Du-za-gaş* adlı bir tanrıya sunar³². Başkaca bilinmemekle beraber Thureau-Dangin'in fikrine iştirakle bu ismin de Kas'ça olduğu düşünülebilir.

Bize Landsberger'in hatırlattığı, bir Eski Babil mektubu olan, VS 16 No. 24 de bir hudut kumandanı kiralı, Halep kiralının Babile gönderdiği elçilerin yolda *bitātī Agum* "Agum'un evleri., n-de alkonulduklarını bildiriyor. Bu vesikadan tarih için şunu öğreniyoruz. Mektubun yazıldığı tarihte Eski Babil devleti gibi Halep devleti de henüz ayaktadır. Yani Hitit kiralı Murşili henüz Babil seferini yapmamıştır. İşte o zamanlarda Babil ile Halep arasındaki sahada Kas oymakları yer tutmuştur. Kemal Turfan, *Sumeroloji araştırmaları*, s. 973 teki yazısında bu mektuptaki Agum'u Kas kiralı (herhalde kiral listesindeki birinci kiral) telâkki etmişse

trats, No. 238 : (27.) 55 (Aynı vesika daha evvel JA 10e série, t. XIV, s. 149 v. d. da neşredilmiş ve işlenmiştir) ve bunun duplikatı, Schorr, *Babyloniaca*, III (1910), s. 286-267 de onun memleketinde *mīşaru* (dirlik düzenlik) koyduğu kaydedilmiştir. Sayce tarafından, *Proceeding of the Society of Biblical Archeology*, XXXIV (1912), s. 52 de ve Theo Bauer tarafından *MAOG IV*, s. 2-3, de neşredilmiş Hana mukaveleleri aynı kiralın memleketinde «ikinci defa düzenlik kurduğu yıl» (st. 44-45) ile tarihlenmiştir.

³⁰ Krş. K. Turfan, l. c. 973 ve S. Smith, l. c. 23.

³¹ Clay, *Babylonian Records in the Library of J. Morgan*, No. 52, st. 31-35.

³² Thureau-Dangin, *Syria*, V, s. 276.

de bu noktai nazar bir faraziye olmaktan ileri gidemez. Onun da yukarda andığımız Kaştilyaşa gibi bir Kas beyi olması pek alâ mümkündür.

Kasların ilk devirleri hakkında en mühim kaynaklardan birisi de Asurbanipal'in kütüphanesinde bulunmuş ve V R 33 te neşredilmiş olan II. Agum'a ait kitabedir. Vesikada Babil tanrısı Marduk ve tanrıce Şarpanitu'nun, Hana'ya ne zaman götürüldüğünden bahsedilmeyen, heykellerinin Babile geri getirilmesi, mabedlerine yerleştirilmesi ve bu mabedleri süslemekte çalışan san'atkârların bazı mükellefiyetlerden muaf kılınması anlatılmıştır. Fakat kitabenin tahririndeki gerçek sebebin bu sonuncu maddeden ibaret bulunduğu şüphe yoktur. Tarih bakımından önemli cihet II. Agum'un şecerisini ilk kiral Gandaş'a kadar uzatması ve saydığı kırallar arasındaki nesil münasebetlerini açıklamasıdır. Bununla beraber kitabenin kiral listelerinin de dayandığı bir kaynaktan çıkmış olması çok muhtemeldir. Zikrettiğimiz tarihî kısmın traskripsiyon ve tercemesi aşağıdadır ³³:

kol. I 1) [A-gu um] ka-ak-ri-me	2) DUMU Ur-şi-gu-ru-maş.
3) NUMUN el-lum	4) şa ^d Şu-qa-mu-na
5) ni-bi-it ^d A-nim u ^d En-lil ₂	6) ^d E ₂ -a u ^d Murduk
7) ^d Sin u ^d Şamaş	8) eṭ-lum da-an-nu
9) şa ^d İş-tar qa ₂ -rit-ti	10) i-la-a-ti a-na-ku
11) LUGAL mil-ki u ta-şim-ti	12) LUGAL taş-me-e u sa-li-me
13) DUMU Ur-şi-gu-ru-maş	14) li-ip-li-ip-pu
15) şa A-bi-r[u-ut-taş(?)]	16) qar-ra-du eṭ-lum
17) DUMU(!) Kaş-til-a-şu ³⁴	18) IBILA reş-tu-u
19) şa A-gu-um ra-bi-i	20) NUMUN el-lum
	NUMUN LUGAL-ti
21) ta(!)-mi-ih şer-re-ti	22) DUMU Gan-di ³⁵ ri-e ₂ -u

³³ Kitabeyi teşkil eden iki kısımdan K. 4348 daha evvel II R 38 No. 2 da yayımlanmıştır. Bu parça ile birlikte S. 27 denen kısım Pinches tarafından V R 33 te bir arada neşredilmiştir. Kitabeye ait bir duplikat parçası, Thompson, The Epic of Gilgamesh, pl. 36 (Kol. VI 29-33, kol. VII 30-35). Kitabenin kollasyonu neticeleri Delitzsch, Die Sprache der Kossaeer, s. 56, not 2 ve altnot a-m de neşredilmiştir. King'in kollasyonları için bk. aşağıda altnot 34, 35.

³⁴ King'in kollasyonuna göre (Hommel, OLZ, 1909, sp. 109).

³⁵ King'in kollasyonuna göre (Hommel, ibid.).

23) <i>ga-aş₂-ru</i> ³⁶ <i>a-na-ku</i>	24) <i>ri-e₂-i</i>
25) <i>UKUMES</i> <i>DAGALMES</i> -tim	26) <i>qar-ra-du</i>
27) <i>ri-e₂-a-um</i>	28) <i>mu-ki-in</i>
29) <i>SUŞUŞ</i> ^{GIŞ} <i>GU.ZA</i> <i>a-bi-şu</i>	30) <i>a-na-ku</i>
31) <i>LUGAL Kaş-şi-i</i>	32) <i>u₃ Ak-ka-di-i</i>
33) <i>LUGAL</i> ^{KUR} <i>KA₂.DİNGİR.RA^{K1}</i>	34) <i>ra-pa-aş-tim</i>
35) <i>mu-şe-şi-ib</i>	36) ^{KUR} <i>Aş₂-nu-na-ak UKUMES</i>
37) <i>DAGALMES-tim LUGAL Pa-da-an</i>	
38) <i>u Al-ma-an LUGAL</i> ^{KUR} <i>Gu-ti-i</i>	39) <i>UKUMES sak-la-a-ti</i>
40) <i>LUGAL muş-ta-aş-kin</i>	41) <i>kib-rat ar-ba-'i</i>
42) <i>mi-gir DİNGİR GAL.GALLA</i>	43) <i>a-na-ku</i>

Tercemesi: " 1) İkinci (?) [Agum] 2) Urşigurumaş'ın oğlu, 4) Tanrı Şuqamuna'nın 3) pâk tohumu, 5) Anu ve Enlil, 6) Ea ve Marduk, 7) Sin ve Şamaşın 5) tesmiye ettiği, 10) llâhelerin 9) kahramanı İştâr'ın 8) yiğit eri 10)-yim ben. 11) İstişare ve karar kuralı 12) (teb'asını) duyan (kiral) ve barış kuralı, 13) Urşigurumaş'ın oğlu, 19) büyük Agum'un 18) birinci varisi 17) Katşilyaş'ın oğlu, 16) kahraman er 15) Abir[uttaş]'ın 14) ahfadı. 20) Pâk tohum, 21) dizgini elinde tutan, 22) Gandi (= Gandaş)nin oğlu, 23) kuvvetli 22) çoban- 23) ım ben. 25) Geniş (= kalabalık) halkın 24) çobanı, 26) kahraman, 27) çoban, 29) babasının tahtının temelini 28) değişmez kılan 30) -ım ben. 31) Kasların 32) ve Akkadlıların 34) geniş 33) Babil memleketinin kuralı, 37) geniş 36) halkı Aşnun-nak memleketine 35) yerleştiren, Padan 38) ve Alman kuralı, 39) budala halkın 38) memleketi Gutium'un kuralı, 41) dünyanın dört bucağını 40) düzenleyen kiral, 42) büyük tanrıların arzusuyum 43) ben,, .

Landsberger'in MAOG IV, s. 312 de ileri sürdüğü veçhile bu kitabe de authentique olmayıp sonradan yazılmış bir vesikadır. Şu deliller iddiayı isbat edecek mahiyettedir:

a) Yukarda s. 730da da işaret olunduğu gibi bu erken zamanlarda, şimdiye kadar buna benzer bir kitabe ele geçmiş değildir.

b) Kirala verilmiş olan debdebeli unvanların da o zamanlar için bahis konusu olamayacağı altnot 66'dan anlaşılır.

c) Kiralın daha evvel bir "büyük Agum,, bulunduğunu dikkate

³⁶ Delitzsch, l. c. s. 58, not i de zikredilen kollasyona göre.

olarak kendisinden Agum Kakrime = İkinci (?) Agum olarak bahsetmesi son derece gariptir. Sahamızın eski tarihinde herhalde görülmemiş bir âdettir.

d) Bu esere Babilde hususi bir önem verilmekte olduğu onun Asurbanipal'in kütüphânesine konmak üzere kopye edilmeğe lâyık bulunmasından anlaşılmaktadır. Nitekim kitabenin altyazısı (kol. VIII 24-29) bunu teyid ettiği gibi dikkatı da çekecek mahiyettedir. Buradaki "Agum'un kitabesi, bilen bilene öğretsin, bilmeyen görmesin (aksi takdirde) ciğer falı tanrıları nezdinde günahtır., ifadesi vesikanın esrarlı ilimler çevresine dahil bulunduğunu anlatır. Aslında, mabedlerin süslenmesinde emeği geçen birkaç sanat'kâra bazı mükellefiyetlerden muafiyet sağlamak maksadiyle yazılmış olan kitabenin esrarlı ilimler çevresine sokulması, bununla temin edilmiş olan hukukun menşei hakkında derinleşecek herhangi birecessüsü önlemek gibi bir maksada matuf olabilir ki bunun sonradan yazıldığına açık bir delildir.

e) Kitabede üslub bakımından da bir vahdet yoktur. Kırıl kendisini uzun ve süslü unvanları ile ben formunda takdim ettikten (I 1-43) ve tanrıların getirilip mabede yerleştirilmesini, mabedin süslenmesini ve bu işlerde çalışan san'atkârların mükellefiyetlerden kurtarılmasını birinci şahıs prekatif formu ile anlattıktan (II 7-VII 10) sonra temenni ve takdis kısmında kırıldan üçüncü şahıs preteritum sigasında bahsedilmiş olması kırıl kitabelerinde görülmeyen bir intizamsızlıktır. Şaşaalı işlerin faili olan bir kırılın, bir kaç ustayı angaryalardan kurtardığını anlattığı kitabenin son kısmı buranın bir ekleme olduğu intibasını uyandırır.

Bu yüzden biz adı geçen belgeyi daha geç zamanlarda, belki de XII. yüzyıldan sonra yazılmış kabul ediyoruz. Zira Babilli asilzadelerin, neseblerini eskiye bağlamak suretiyle sahibi buldukları birtakım hakların da çok eskiden elde edildiğini isbat etmek heves ve gayretlerinin o tarihlerde birdenbire arttığını başka misallerle de biliyoruz.

Kas'lar tarihinin er çağları için vesikadan edindiğimiz bilgileri şöylece sıralayalım :

a) II. Agum'un şeceresinin zikri tahtın intikali hususunda Kas'larda cari usulü ifşa etmesi sebebiyle bilhassa önemlidir. Kitabeden öğreniyoruz ki, 9. kırıl 6. nın, 5. kırıl da 3. nün oğludur. A kırıl listesinde ise 3. ve 5. kırallar ara-

sındaki akrabalığa dair bir kayıt yoktur. Bunun, listeyi kopye eden yeni Babil'li yazıcıya ait bir ihmal mi olduğunu, yoksa bu iki vesikanın ayrı ayrı kaynaklara mı dayandığını söylemek güçtür³⁷. II. Agum'un, 8, 7 ve 4. kırılları anmaması, bunların belki de onun cedleri olmadığı şeklinde izah edilebilir. Sayılmayan kırılların, ced olarak gösterilenlerin kardeşleri olduğunu kabul edersek hem kitabenin bu muamması çözülmüş olur, hem de Kas'larda -hiç olmazsa ilk zamanlarda- kırıllığın geçişi hakkındaki prensibi de öğrenmiş oluruz. 10 - 13. kırıllar arasındaki akrabalık bağlarına dair bildiklerimiz tahtın tevarüsünde riayet edilen usulü açıklayan güzel bir misâldir. Filhakika 11. ve 12. kırıllar kardeş, yani 10. kırıllın oğullarıdır (bk. s...) 14. kırıll (III. Agum) 11. kırıllın oğludur. Bundan, Kas'larda kardeşlerin birbirini istihlâf ettikleri ve tahtın büyük kardeşin büyük oğluna geçtiği anlaşılmaktadır. II. Agum kitabesinde akrabalık hakkındaki kayıtları bu netice bakımından mütalâa edince, I. Kaştilyaş'ın, I. Agum'un oğlu olduğu kaydedilmiş bulunmasından 3. ve 4. kırılların I. Agum'un oğulları olduğunu çıkarabiliriz. A kırıll listesinde 3. kırıllın 22 yıl, 4. kırıllın ancak 8 yıl hükümdarlık etmiş görünmesini onların aynı nesle mensup oluşlarının tasdiki şeklinde tefsir etmeliyiz. Aynı kitabeden 5. ve 6. kırılların baba-oğul oldukları anlaşılıyor. 7. ve 8. nin nesepleri hakkında başkaca bir bilgi yoktur. Agum'un bunları anmamasından onların da Urşigurumaş'ın kardeşleri, yani 5. kırıllın oğulları olduğu neticesine varılabilir ki, bu 6 - 8 inci kırılların bir nesil teşkil ettikleri demek olur. Şu halde bütün erkek kardeşler büyüklük sırasıyla tahta geçmektedir. II. Agum'un, st. 22 de ceddini Gandaş'a bağlamış ve dolayısıyla nesilleri A kırıll listesindeki sırada dizmiş olması her iki vesikanın müşterek bir asla gidebileceğini akla getirir.

b) Kitabe müellifinin ünvanları bize onun icraatını ve Kasların Babilonya dışındaki yerleşme sahalarını da açıklar. Şeceresi hakkında verdiği malûmatın doğruluğundan şüphe etmedik. Acaba ona

³⁷ A kırıll listesinde bazı kırıllar arasındaki akrabalık yakınlığını göstermek için yazılmış olan A «varis» (CT 36, pl. 24 l 17, 19) ve *duma* (oğul) (II 5, 13) ideogramları, bu listenin muhtelif kaynaklardan terkip edilip meydana getirildiğinde yazıcıların o menbalarda gördüklerini aynen kopye ettikleri suretinde anlaşılmalıdır. Krş. Thureau-Dangin, RA 24, s. 184, altont 3.

atfedilen tariht faaliyetlerin sıhhatına da inanmalı mıyız ? Gerçek sebebi, birtakım hakların çok eski zamanda kazanılmış olduğu fikrini hasıl etmek olan bu sahte belgede, bahis konusu hakları bahsettiği söylenen şahsiyet için neden II. Agum seçilmiştir. Böyle bir tertipte inandırmak tesiri bakımından şüphe yok ki, hâtıraları hâla daha yaşamakta olan eski kudretli bir hükümdarın tercih edileceği tabiidir. Bu sebepten II. Agum'un an'ane mümtaz bir yeri olduğuna hükmedilebiliriz ki, onun ünvanlarından çıkarılacak icraatından da herhalde şüphe etmemeliyiz. St. 31-39'de o, "Kas'ların ve Akadlı'ların kiralı geniş Babil'in kiralı, Aşnunnak'a kalabalık halkı yerleştiren, Padan ve Alman kiralı . . . .", olarak vasıflandırılmıştır³⁸. Arman veya Yalman da denen Alman, geç devir vesikalarından anlaşıldığına göre Süleymâniye sancağı bölgesinde bugünkü Holvan'dır³⁹. Padan da bu yerin civarındadır. XIII. yüzyıldan sonraki vesikaların açıkladığına göre bu yerler Kas boylarının yerleştikleri ve klâsik devirlere kadar oturdukları bölgelerdir (Bk. s. 755-757). Buralara, Eski Babil devrinde onlardan bahsedilmeye başlandığı zamanlarda göçtükleri muhakkaktır. Üçüncü bin yılın son yarısı içinde kuzey Elam'da bulunan Kaşşin adlı bir yerden Kas kavminin isim almış olması faraziyesi⁴⁰ sathî benzerliğinden ileri gidemez. Bu husustaki hükümde Kas dilinin ince bir tahlili ve aynı göç dalgasına mensup kavimlerin dilleri ile mukayesesi yardım edecektir.

Thureau-Dangin'in tebarüz ettirdiği veçhile⁴¹ Samsuiluna zamanında Babilonya'nın kuzey doğusunda Diyala üzerindeki Eşnunna (bugünkü Tell-Asmar) şehri Babil'in eline geçmiştir⁴². Bu şehrin, merkezi olduğu Warum eyaletinde aynı kiral 24 üncü yılında Dür-Samsuiluna şehrini inşa ettirmiş⁴³ ve 32

³⁸ UM II 2, 10 : 4 (22. kiral Kurigalzu'nun 20 inci yılında yazılmıştır) ve 16 : 5 (aynı kiralın 21 inci yılı) de adı geçen Dür-Agum şehrinin, Agum adlı üç Kasit kiralından hangisi zamanında yapıldığı belli değilse de 9. veya 14. kiralılar tarafından inşa ettirilmiş olması muhtemeldir.

³⁹ Forrer, *Provinzeinteilung des assyrischen Reiches*, s. 45.

⁴⁰ Cameron, *History of Early Iran*, s. 37, 92.

⁴¹ Thureau-Dangin, l. c. s. [243] 21.

⁴² Metinler : Poebel, Afo 9, s. 241 v. d. ; UM V No. 100, I. 12 v. d.

⁴³ Peiser, OLZ, 1910, sp. 194 v. d.

inci yılında iki kanal kazdırmıştır ⁴⁴. Bu durum karşısında 8 inci hâkimiyet yılında Kas'larla temasa geldiğinden bahseden Samsuiluna'nın zamanında (bk. s. 727) bunların Diyala istikame-tinden Babil'e sarkmaları ihtimali düşünülemez. Habur üzerindeki Saggarâtum şehrinin de Samsuiluna'nın 33 üncü yılında Babil'e bağlı olduğu malumdur ⁴⁵. Diğer taraftan Eski Babil devletinin sonlarına doğru Kasitlerin Halep ile Babil arasında dolaştıklarını ve Hana devletinde müessir bir unsur olduklarını s. 731 v. d. da görmüştük. Bu kaynaşmalar bize Kas'ların, nüfuz edemedikleri Babil'in kuzey hududları boyunca daha gevşek buldukları batıya, Orta Fırat'a doğru yayılmakta olduklarını isbat eder. Babilonya'ya giriş istikame-ti olarak Thureau-Dangin'in ileri sürdüğü Diyala ırmağının aşağı mecrasının suladığı vadinin teşkil ettiği tabii yola rağmen, andığımız tarihte onların ağırlığı Orta Fırat cephesinde daha tehdit-kâr olarak hissedilmiş olsa gerektir. Agum kitabesinde iskân edildiğinden bahsedilen Aşnunna'ya onun zamanında kitle halinde Kas kabilelerinin yerleştirildiğini kabul edebiliriz.

II. Agum'un ünvanları bahsine tekrar dönelim. "Kas'ların ve Akkadlıların kıralı,, ünvanı içinde Akadlılar tabiriyle Babil'in eski halkı, *Kaşşu* ile kıralın da mensup olduğu Kas kavmi ifade edilmiştir. Şimdiki bilgilerimize göre bu ünvanı Kas tarihi içinde bir defa da Karaindaş kullanmıştır ⁴⁶. Güneyde Denizeli'nin varlığını koruduğu bu zamanda onun tek mil Babilonya'ya sahip olmadığı meydandadır.

Çivi yazılarında muhtelif çağlarda *mât Kaşşî* = "Kas'ların memleketi,, tabiriyle nerenin, *kaşşû* = "Kas'lar,, tabiriyle neredeki halkın kastedildiğini daha yakından incelemeğe burada imkân yoktur. Ancak böyle bir mevzuun, Babilonya'ya hâkim oldukları devirde Kasların bu memlekete ne dereceye kadar yayılmış buldukları, Babililerle münasebetleri ve birlikte yaşayışları, devrin fevkalâde girift olan idaresinde Kas kıralının, Kasların ve Babililerin gerçek durumlarının aydınlatılması gibi bahisleri ihtiva edeceğini belirtelim. Yalnız şukadarını ilâve edelim ki, bu konuları aydınlatacak kaynaklardan edindiğimiz kanaate göre XIV. yüzyıldan sonraki zamanlarda bile Kas'lar Babilonya'da pek fazla yayılmış değildiler. Onların, asıl kısım-

⁴⁴ VS 13, No. 105.

⁴⁵ Thureau-Dangin., l. c. s. [250,] 22.

⁴⁶ bk. s. 743.

larla bu zamanlarda dahi Altınköprü ile Bedre arasındaki dağlık sahada kabileler halinde oturmakta olduklarını kabul edebiliriz. Babilonya'da sosyal organizasyonlarda ve devlet idaresinde o zamana kadar bilinmeyen yeniliklerle ortaya çıkan ve altı asra yakın bir zaman hakim kalan Kasit idaresinin, bu kavmin büyük kısmına dayanması, ondan kuvvet alması zaruri olduğundan Kas kırıllarının, bu kabilelerce de başbuğ tanınmış olduğu muhakkaktır. Yukarıda temas ettiğimiz "Kas'ların kırıllı,, ünvanındaki ima bir tarafa bırakılacak olursa, aradaki münasebeti açıklayacak bir delil henüz ele geçmemiştir.

c) Babilî fetheden Kas kırıllı eğer II. Agum olsa idi, kitabesinde hakim olan, onun icraatını sıralamak tamayülü içinde bu kadar mühim olan bir hadiseden bahsedilmemesi son derece şaşılacak bir şey olurdu. Kitabede bu hususa dair bir ima bile görmedik. Bu, Babil'in fethinin II. Agum'dan evvel vaki olmuş olduğunu gösteren bir delil olarak kıymetlendirilebilir⁴⁷. Gandaş kitabesinin, fethin onun idaresinde yapıldığını tefsire müsaid olduğunu yukarıda gördük.

Profesör Güterbock tarafından neşredilmiş olan bir başka apocryphe kitabede tanrı Marduk'un Hatti eline gittiğinden, orada 24 yıl kaldığından ve Hatti ile Babil arasındaki ticareti tanzim ettiğinden bahsediliyor⁴⁸. Pek harap olmuş olan son kısımlarında (kol. II 19-26) Marduk, görünüşe göre, Babil kırıllına dönüşü için mabedini süslemesini emrediyor. Marduk'un Hitit memleketinde kalışını gösteren rakam kırıktır. (Fotoğrafına göre) Büyük bir ihtimal ile 74 te okunabilir. İzler 84 okunuşu için de müsaid gibi görünüyor. Marduk'un Hitit eline seyahatını, Murşili'nin Babilî zaptı meselesile münasebetli addetmek tamamen isabetlidir⁴⁹. Aynı olaydan bahseden etice Telipinu fermanında, Hattuşa'ya yalnız harp esiri olarak Babil halkının ve ganimet eşyasının getirildiği zikredilmiştir⁵⁰. Fakat Agum kakrime kitabesinde Marduk heykelinin getirildiği Hana şehri adının Hatti suretinde emendasyona tabi tutulmakla bu iki kitabenin münasebetli görülmesi⁵¹ ne dere-

⁴⁷ Krş. K. Turfan, zikredilen makale, s. 974 - 975.

⁴⁸ Güterbock, ZA 42, s. 79 - 83.

⁴⁹ K. Turfan, aynı makale, s. 974.

⁵⁰ Forrer, 2 BoTU 23 A, 29 - 31.

⁵¹ K. Turfan, l. c. 974 - 975.

ceye kadar doğru olabilir? Kas'ların Babil'e II. Agum'dan çok evvel, herhalde Gandaş idaresinde yerleştikleri doğru ise adı geçen kitabede, Hititlerin Babil seferi ile Marduk heykelinin geri getirilmesi arasında geçen yılların 84 olarak okunması bile tarihi gerçeğe uymaktan uzak kalacaktır. Çünkü bu iki kiral arasında altı nesillik yani en az 150 yıllık bir zaman vardır. Kaldı ki, Kaslar Babil'i Muşşili'nin akınından bir müddet sonra istilâ etmiş olabilirler^{51a}.

Kas'lar tarihinin müteakıp seyrini şöylece toplayabiliriz: Assur 14616 c, st. 19 dan, 10. kiral olarak, Agum kakrime'yi I. Burnaburiyaş'ın takip ettiğini öğreniyoruz. Fakat onun kimin oğlu olduğunu bilmiyoruz, bununla beraber kendisinin evvelki nesle bağlı bulunması mümkündür. Senkronistik tarih, kol. I st. 5-7'de Asur kralı IV. Puzur-Aşşur ile Burnaburiyaş arasında bir hudud anlaşması yapıldığını⁵² naklederse de metinde bunun gerekçesi kaydedilmemiştir. Assur 14616 c, st. 20'de müteakıp kralın adı kırılmıştır⁵³. Kardeşlerin tahtta birbirlerini takip etmeleri kaidesine

^{51a} Kas dilinin bünyesi hakkındaki araştırmalarımıza dayanarak dokuzuncuya kadarki kırıllardan 3., 6. ve 7. kırılların adları müstesna diğerlerinin kasça olduğundan şüphe ediyoruz. Bunlardan Abi-Rattaş adının elemanlarını, Profesör Landsberger'in, Lui IV olarak adlandırdığı ve hiyeroglif Eticesi de denen dilde bulmak mümkündür. Gandaş'ın adı da aynı dile aittir. Şüpheli olan diğerlerinin de luice olması çok muhtemeldir. Bu müşahedeyi, Kas'ların Babile luili asilzâdeler idaresine girmiş oldukları suretinde izah için cazibe büyüktür. Profesör Landsberger'in Asur kiral listelerindeki (Khorsabad kiral listesinde 50. kiral) I. Şarma-Adad (Şarma-dada) ile oğlu (51. kiral) ENŞ-TAR-Sin'in adlarını - bize şifaha bildirdiğine göre - luice olarak telâkki etmesi, Babilin Kas'lar tarafından Lui beyleri idaresinde işgal edilmesine dolayısıyla bir senkronizm teşkil etmekte ve o tarihlerde Lui kavminin Ön-Asyadaki hareketinin şumulüne de bir delil olarak görülmektedir.

III. Agum'un adı bir tarafa bırakılırsa, üçüncü hanedanın müteakıp kırılları arasında luice isim taşıyanlara rastgelinmediğini bilhassa belirtelim. Bunun, I. Burnaburiyaş ile tahtta bir hanedan değişikliğine mi delâlet etmesi gerektiğini gösterecek bir emmare yoktur. 11. kralın Agum adlı bir oğlunun mevcud olması, bu ister (14.) kiral olmuş, isterse olmamış olsun, bu ihtimali zayıflatır.

⁵² Senkronistik tarihte bu bahis I. Burnaburiyaş'tan sonra gelen Karaindaş-Aşşur-bêl-nişçu senkronizmini takiben (kol. I 1-4) zikredilmiştir. Bu değişme, Weidner'in doğru olarak izah ettiği gibi, I. Burnaburiyaş'ın ikinci ile karıştırılmadan ileri gelmiştir.

⁵³ Delaporte, Les peuples de l'Orient Méditerranéen, s. 38'deki kırıllar tablosunda onun ismini kaydetmemiştir.

göre kendisinin de Burnaburiyaş'ın bir kardeşi veya büyük oğlu olması muhtemeldir. Aynı Assur kiral listesine göre (st. 21) 12. kiral Kaştilyaşa'dur. Weissbach tarafından yayınlanmış olan bir adak eşyası kitabesinde, onun ve kardeşi Deniz eli kiralı Ulamburiyaş'ın, Burnaburiyaş'ın (10. kiral) oğulları oldukları yazılıdır⁵⁴. Babil kroniği BM 96152, ay. st. 12 - 13 te Kaştilyaşa'nun kardeşi Ulamburiyaş'ın Denizeli memleketini zaptettiği, II. Dinastinin son kiralı Ea-gamil'i tahtını terke mecbur ettiği, orada kiral olduğu anlatılmıştır⁵⁵. Andığımız senkronik Asur kiralı listesinde st. 22 de ise o, III. Dinastinin 13 üncü kiralı olarak kardeşinden sonra tahta geçmiştir. Aynı Babil kroniği ay. st. 14-17 de Kaştilyaşa'unun Agum adlı bir oğlunun Denizelini zaptettiğini naklediyor. Thureau-Dangin bu seferin Ulamburiyaş'ın sağlığında yapıldığı ve Agum'un kiral olmadan öldüğü fikrinde bulunmuştur⁵⁶. Weidner ise aksi mütalâadadır⁵⁷. Bahis konusu kronikte kiral dururken kiral olmayan bir prensin zaferlerinin anlatılması pek te varid olmayacağından Weidner'e iltihak ile biz de Agum'un kiral olduğunu ve sırada 14 üncü yeri işgal ettiğini kabul ediyoruz. Şimdi gözdan geçireceğimiz K. 3992 metni de bunu teyid edecek mahiyettedir⁵⁸. Metin pek harap ve noksan bir şekilde ele geçmiştir ve herhalde *narû*-literatürü denen neviden bir eserdir⁵⁹. Bilindiği gibi bu çeşit eserlerde, anlatılan tarihî olayların uygun veya aksi bir sonuçla bitmesine göre hikâyeye de müsbet veya menfi bir renk verilmiştir. Metnimizin, bu sınıf metinlerden olup kanonik devirden sonra yazılmış bulunan Kedorla'omer tekstleriyle⁶⁰ bir arada mütalâa edilmesi gerektiği düşünülebilir. Bu metnin bir transkripsiyon ve tercemesi aşağıdadır:

1-3 pek az korunmuştur.

4) . . . . .] x *ibêl kibrat* [. . . . .

5) *mâta ibêlû-ma mâr şarrâni* [. . . .

6) *parakki ilâni rabûti* [. . . . .

⁵⁴ Babylonische Miscellen, levha 1, No. 3.

⁵⁵ King, Chronicles, II, s. 23, Ay. 12-15.

⁵⁶ Thureau - Dangin, RA 24, s. 183.

⁵⁷ Weidner, AfO 3, s. 74.

⁵⁸ bk. altnot 7a.

⁵⁹ Bu hususta bk. Güterbock, l. c. s. 15 v. d.

⁶⁰ Jeremias, MVAG 21, s. 69 v. d.

- 7) *la iturū-ma ina kussī* [. . . . .]
 8) *şum A-gu-um amēlu et-[pe-şu (?)]*. . . . .
 9) *mārātī Ba₃-ba₃-lim x* [. . . . .]
 10) *şumu da-ru-u şa Damīq-ili-* [*şu*. . . . .
 11) *arkat palī-şu-nu adi x* [. . . . .
 12) *ZI MEŞ gi na (?)*. . . . .
 13) *kal bilti-şu u-[bil-ma (?)*. . . . .
 14) *parakī ilāni* [. . . . .
 15) *[gu(?)-ka-]ni-e ilāni* [. . . . .
 16) . . . . .

Tercemesi: "1-3. . . . . 4). . . . . dünyanın dört] bucağı-
 na hükmetti. . . 5) Memleketi prensler [idare ettiler ve. . . . .]
 6) tanrı mihraplarını [ihmal ettikleri için? . . . . . 7) tahtta
 [. . . . .] dönmediler 8) Be[cerikli (?)] adam Agum'un adı [. . . . .]
 . . . . .] 9) Babil kızlarını [(Deniz eline götürüp yerleştirdi?) 10)
 Damīq-ili[şu'nun] ebedi adını [yaşattı?] 11) Hakimiyetlerinin sonu
 [. . . . .] 12). . . . . 13) tekmil yükünü ta[şdı? . . . . .] 14(tan-
 rı mihrapları[na imhtima gösterdi (veya göstermedi)?] 15) Tanrıları
 nın günlük kurbanları[nı sundu (veya sunmadı)?] 16) . . . . ."

Görüldüğü gibi metin hernekadar pek harap ise de bunda tarihi rivayetlerin şu sıraya göre nakledilmiş olduğu sezilebilir: a) Herhangi bir kiral tekmil memleketi idare etmekte iken idareye prensler de iştirak etmektedirler (st. 4-5). b) Tanrı mihrapları layikiyle ihtimam görmediklerinden tanrıların gazabına uğrayarak bu sülâle tahtı kaybetti ve tahta dönmedi?? (st. 6-7). c) Agum'un adı memlekete hakim oldu (?). Babil kızları oraya (Denizeli'ne) yerleştirildi (?), bu suretle II. Dinastinin kurucusu Damīq-ilişu'nun ebedi adı devam ettirildi(?) (st. 8-11). Tanrı mabedlerine ihtimam gösterildi (??) Kurban sunuldu (??) (st. 12-16).

Anlatışta keşfetmek istediğimiz bu sıralama isabetli ise, yukarıda bahsettiğimiz kroniklerde hanedan değişmesi için gösterilen behaneleri burada da bulmuş oluruz. c kısmı için düşündüğümüz doğru olacak olursa, Denizeli hanedanı kurucusu Damīq-ilişu'dan iyi bir şekilde bahsedilmesi keyfiyetinin de muhtemel kıldığı vechile, bu hanedan değişmesi herhalde Denizeli memleketinde cereyan etmiş olmalıdır. Bu takdirde a ve b kısımlarındaki hadiseler de değişme sebepleri arasında olabilir. Şu hale

göre metinde becerikli vasfı ile anılan Agum'un, 14 üncü kiral olarak kabul ettiğimiz, Kaştilyaş'ın oğlu ve Denizeli fatihi Agum ile aynı olması mümkündür ⁶¹.

Bir adak eşyası üzerinde (I.) Melişihu ve oğlu (I.) Kurigalzu'yu ⁶², Thureau-Dangin 14 ve 15. kırıllar olarak kabul etmiştir ⁶². Bunların kiral olduklarına dair başkaca bir bilgiye sahip olmadığımızdan, bu hususta evvelce Weidner tarafından izhar edilmiş şüphe devam etmektedir ⁶³. Bu iki şahsiyeti, bir adak eşyası kitabesinde okunan Malap-Harbe ve oğlu — adı tanrı determinatifi ile yazılmış — Haşmar-Galşu ⁶⁴ gibi, devirlerinin büyükleri olan hususî kimseler olarak almak daha isabetli olsa gerektir. Agum, 14. kiral mevkiini işgal ettiğine göre yalnız 15. kiralın adı meçhul kalmaktadır.

16. kiral Karaindaş ile Kasit tarihinin daha sağlam bir zeminine ayak basmış oluruz. Kendisinden şüpheden âri orijinal kitabeler kalmış olan ilk kiral odur. Urukta Eanna'da tanrıçe İnanna için mabed yaptırdığını anlattığı kitabelerinde ⁶⁵ ona *lugal ka-lag. ga lugal ka₂. dingir.ra lugal KiengiKI uri (bi) lugal Kaşşû lugal Karuduniyas* "Kuvvetli kiral, Babil şehri kiralı, Sumer ve Akad'ın kiralı, Kas'ların kiralı, Babilonyanın ^{65a} kiralı,, ünvanları

⁶¹ K. Turfan, Sumeroloji araştırmaları, s. 974'te bunu, Agum Kakrime ile aynı şahıs olarak telakki etmiştir.

⁶² Weissbach, ibid., levha 1, No. 2.

⁶³ Weidner, AfO 3, s. 74 ve altnot 2.

⁶⁴ YBT 67; 68. Kaşça-Akadça vokabülerde (Delitzsch, I, s. 27) st. 43'e göre *haşmar* = *kasûsu* (şahin), dir. Bu ise bir ulûhiyet olmadığından, Haşmar-galşu adının başındaki *AN* işareti, isim sahibinin ilâhlaştırıldığını ifade eden tanrılık determinatifidir. İlk tanırlaştırılan 22 nci kiral Kurigalzu'dur. Haşmar-galşu'dan başka adı tanrı determinatifi ile yazılmış hususi bir şahıs bilmiyoruz.

⁶⁵ IV R 38, No. 3; Schott, Erster vorläufiger Bericht . . . in Uruk-Warka unternommenen Ausgrabungen, 1930, Nr. 7, s. 53, no. 12; 13.

^{65a} Eski şekliyle Karu-duniyaş olarak görülen bu yer adına başkaca Kara-(n-) dun(i)yaş veya Kar-dun(i)yaş olarak ta tesadüf olunuyor. İlk defa Kasitler devrinde ortaya çıkmıştır. Aslında Pers körfezi kenarında Denizeli denen bölgeyi gösterdiği hakkında Tiele, Assyrische Geschichte, I (1886), s. 76 v. d. da ileri sürülmüş olan iddia varid değildir. En geç zamanlara kadar Babilonyayı ifade etmek için kullanılmıştır. İsim kas'çadır. Şahış adlarında de bulunan *kara/u-* elemanının manası belli değildir. İkinci kısmı teşkil eden *dunyaş*'-in evvelce zannedildiği gibi bir taurı adı olduğu tahakkuk etmemiştir. Bu da kaşça olup manası malûm değildir. Bazan ihmal edilen, başkaca da kaşça isim-

verilmiştir⁶⁶. Senkronistik tarih, kol. I st. 1-4 ve p kroniği kol. I st. 2-3, ten onun Asur kralı Aşşur-bēl-niṣēšu ile muassır olduğunu ve aralarında bir muahede yapıldığını ve hududların tashih edil-

lerde bol misallerle bilinen *-an-*, ya *kara-* kökünün nazalleşmiş bir vokalle bittiğine veya *-(a)n-* şeklinde bir orta ekin varlığına delildir.

⁶⁶ Devlet kudretinde gelişme ve gerilemeye tealluk eden dalgalanışları kıraların taşıdıkları ünvanlardan da bir dereceye kadar anlamak kabildir. Bu bakımdan kitabelerde kıralara izafe olunmuş vasıflar tarih için bir kaynak olabilir. «Dünyanın dört bucağının kralı», «Cihanın hakimi», «Sumer ve Akad kralı» v. s. gibi debdebeli ünvanlar hernekadar lûgat manasında telâkki edilmemesi gereken ve bazan da tarihi coğrafyaya telmihte bulunan vasıflar da olsa onları tarih için kıymetlendirmek ihmal edilmemelidir. Şimdiye kadar tam olarak toplanmamış olan Kas kıraları ünvanlarını bir araya toplayarak zamanla bunlardaki gelişme ve dolayısıyla devletin siyasi kudretinin inkişafı hakkında bir fikir elde etmek için en mühimlerini burada sıralamayı faydalı bulduk: Gandaş için bk. s. 729; II. Agum için bk. s. 733 v. d., Karaindaş'ınkiler yukarıda sayılmıştır. 18. kral Kurigalzu, bir yeni Babil kopyesi olan CT 36, pl. 6-7'de ve I. Kadaşman-Enlil, King, BBst. No. 1 de *šarru la şanan* «eşiz kral» olarak adlandırılmışlarsa da bu iki belge de sahtedir.

II. Burnaburiyaş'a verilen ünvanlar da şunlardır: *lugal kalag.ga lugal Ka₂.dingir.ra lugal Kiengi^{KI} Uri* «kuvvetli kral, Babil kralı, Sumer (ve) Akad kralı». I R 4 No. 13; *lugal Ka₂.dingir.ra lugal Kengi^{KI} Uri*, BE I 33; 34; *lugal ki.şar.ra* «cihanın kralı» Moortgat, Rollsiegel, No. 554: 4; *şar kişşuti* «cihanın kralı», Ward, Seal Cylinders, No. 512: 8-9.

En zengin ünvanlarla karşımıza çıkan kral Burnaburiyaş'ın oğlu Kurigalzu'dur. Birçok yeni vasıflarında kitabelerinde ilk olarak o kullanmıştır ki başlıcaları şunlardır: *şagub dEnlilla* «Tanrı Enlil'in valisi» BE I 37: 38; 47; I R 14,1; RIM 154: 3; Iraq, Supplement 1944, pl. XIII, fig. 16; pl. XIV, fig. 17; pl. XV, fig. 18; pl. XVI, fig. 14; Iraq, Supplement 1945, pl. VIII, fig. 6; CT 9, pl. 3 (22457): 5-6; Iraq VIII (1946) pl. XVIII, fig. 12.

(*şagub dEnlil*) *lugal kalag. ga lugal Kiengi^{KI} Uri lugal an.ub.da limmu. ba/bi*, «(Enlil'in valisi) kuvvetli kral, Sumer (ve) Akad kralı, dört bucağın kralı», RIU 158; 161; 163; Iraq, Supplement, 1945, pl. VIII, fig. 9.

dKurigalzu lugal kalag.ga lugal Urim.ma lugal Kiengi^{KI} Uri «Tanrı Kurigalzu, kuvvetli kral, Ur'un kralı, Sumer ve Akad kralı», RIU 155. *lugal Karan-duniyaş* (Babilonya kralı), BE I 43; *dKurigalzu lugal Urim.ma* «Tanrı Kurigalzu, Ur kralı», RIU 159; Boissier, RA 29, s. 96-97 de şerefine yazılmış bir medhiyede ona verilmiş vasıflar dikkate şayandır. st. 7) *dKurigalzu şar kişşati sar taşimti şemû dŞamaş 8) dAnu dEnlil u dEa şemûşuma 9) şarrussu şamhat şanina ul işu 10-12) kosūs nākiri kamû ayabişu narām dMarduk 13) şākin andurār nişē Babili 14) muzekkū nişēšu ina ilki ana rāim palīşu dMarduk* v. s. «7) Kurigalzu, cihan kralı, talihin kralı, tanrı Şamaş'ın kulak verdiği, 8) Anu, Enlil ve Ea'nın kendisini sevdikleri (kral), 9) hükümdarlığı heryana yayılmış, eşi olmayan (kral), 10-12) Düşmana (karşı) şahin, hasmını bağliyan,

digini biliyoruz. Bunu gerektiren sebep p kroniğinin herhalde kırılmış kısmında zikredilmiştir. Bir Amarna mektubundan anlaşıldığına göre Mısır ile ilk münasebetler onun zamanında kurulmuştur⁶⁷. III. Amenophis ile hemzamandır. Asur devletinin aynı tarihlerde kuvvetlenmeğe başlaması ile Babil aleyhine bozulmakta olan siyasi muvazeneyi tekrar tanzim etmek arzusu Babil'i bu kadar uzaklarda dost aramağa sevk etmiş olsa gerektir.

17. kiral Kadaşman-Harbe'nin, Karaindaş'ın oğlu olduğunu P kroniğindeki imadan başka bir yerde göremiyoruz⁶⁸. Aynı vesikağa göre, Sutü çeteleri yok edilmiş ve Diyala dağlık bölgesinde kurulan müstahkem mevkiyle kuzey doğudan beklenen tehlikelere karşı tedbirler alınmıştır (kol. I st. 6-9).

18. kiral Kurigalzu, Kadaşman-Harbenin oğludur⁶⁹. IV. Amenophis'in muasırı olup EA 9: 19'da onun, Ken'an beylerinin Mısır'a karşı tertip ettikleri isyanı, aradaki dostluktan dolayı tasvip etmediği nakledilmektedir.

Kasların memlekete girmesi üzerine gerilemiş ve sinmiş olan Babilliliğin de artık canlanmış olduğunu gösteren delillere onun zamanında rastlıyoruz. Filhakika kiralın yanında ikinci bir kiral

Marduk'un sevgilisi. 13) Babil halkının hürriyetini koyan, 14) kendisinin hakimiyetini seven Marduk için halkı angaryadan azad eden » v. s.

Bunlara ilâveten *şar kişşati şakkanakku Dūr-Kurigalzu*^{K1} «cihan kiralı, Dūr-Kurigalzu şehrinin valisi», Ward, Seal Cylinders, 40 a = 513 = Delaporte, Cyl. orientaux de Louvre, 51, 22; *lugal Kiş*^{K1} «Kiş (cihan) kiralı», RA 26, s. 7; CT 36, 5: 11 (sahte kudurru), King, BBst. No. 3 B cephesi 3 (sahte); *rēum kēnum* «hakiki çoban», UM XV 49; BE I 46.

Nazimaruttaş daha sade ünvanlarla iktifa etmiştir: *rēum kēnum*, BE I 53-58; 75; 78; UM XV 53-54; *lugal Kiş*, MDP II, s. 86 kol. I 1-2, UM XIII 69: 1-2 (sahte); *lugal şarra* (cihan kiralı), MDP II, s. 86 v. d. kol. II 26 v. d; *şar kişşati*, BE XIV 41: 18-19; UM II 2, 27: 26 gibi.

BE I 63'teki bir takdime kabı vazısında Kadaşman-Turgu'ya *lugal Ka₂. dingir.ra u₂.a ni.tuk.bi* «Babil kiralı, (onu) besleyen, onun hürmetkârı» denmiştir. Kudur-Enlil, UM XV 68: 3-4 te *[sib]zi gu₂. en(!).na Nibru*^{K1}.a «[hakiki] çoban, Nippur valisi» ve UM XV 56: 5 te *u₂.a ni.tuk.bi* «Enlil.li «besleyen, Enlil'in hürmetkârı» vasıflarını takınmıştır. Kudur-Enlil, Iraq, Supplement, 1944, pl. XII, fig. 15 te (korunmuş kısımlarda) *u₂.a Nibru*^{K1}.a *lugal Urimma (?) u₃ Ka₂. dingir.ra*^{K1} «Nippur'u besleyen, Ur (?) un ve Babil'in kiralı»; III. Kağıtilyaş UDBD No. 28 de *şar kişşati* (Cihan kiralı) ünvanları ile iktifa etmişlerdir.

⁶⁷ EA 10: 8 v. d.

⁶⁸ P kroniği kol. I 5;

⁶⁹ BE XIV 38: 8; King, BBst. No. 1, II 2-3; CT 36. pl. 6-7.

durumunda bulunan ve memleket idaresinde pek önemli bir rolü olan ve Babillilerce temsil edilmekte olan *gu₂. en. na* (Nippur valiliği) idare sisteminin Kurigalzu zamanında faaliyette bulunduğu muhakkaktır. King, BBst. 1 deki *kudurru*, (hudud taşı) da *nu.e.ş₃ En-lil₂* "Enlil'in büyük rahibi," ünvanıyla anılan Enlil-bani'nin bir *gu₂.en.na* olması muhtemeldir. Zira bu ünvan Nippur valileri tarafından tercihan kullanılmaktadır. Bu doğru ise onun bu vazifeye daha evvel başlamış olması da mümkündür. Zikrettiğimiz bu *kudurru* sahte bile olsa onun, tarihi bir gerçek olan özünden şüphe edemeyiz. BE I 33'te II. Burnaburiyaş zamanında *gu₂. en. na* olarak zikredilen (st. 10-13) Ninurta-nādin-aḥḥē, BE XVI 39:6 da Kurigalzu devrinin mühim şahsiyeti olan Ninurta-nādin-aḥḥē ile aynı şahıstır. Bu suretle zamanında iki Nippur valisi gelmiş olmaktadır. II. Burnaburiyaş zamanında yazılmış bulunan BE XIV 4'te adı geçen Dür-Kurigalzu (bugünkü Aqarqūf) şehri (st. 11) onun tarafından inşa ettirilmiş olsa gerektir.

19. kiral I. Kadaşman-Enlil'in Mısır firavını IV. Amenofis ile muasır olduğunu biliyoruz⁷⁰. Kimin oğlu olduğu tam manasıyla aydınlanmış değildir. EA 3 te *a-bu-u₂-a* "babam," dediği bir şahsın (st. 9) evvelce firavuna haberciler gönderdiğinden bahsedilmekte ise de babam tabiriyle kimin kastedildiği vazih değildir. Fakat Kas hânedanının başındanberi umumiyetle riayet edilmiş görünen tahtın tevarüsünde kardeşlerin birbirini takip etmesi usulünün hala daha yürürlükte olması dolayısıyla Kadaşman-Enlil'in, Kadaşman-Harbe'nin oğlu, yani 18. ve 19. kırılların kardeş olmaları muhtemeldir⁷¹. Bu doğru çıkacak olursa kronolojiyi kısaltmak bakımından bir nesillik zaman kazanılmış olmaktadır. 18. kiral Kurigalzu'nun *gu₂. en. na*'sı olan Ninurta-nādin-aḥḥē'nin Kadaşman-Enlil'in zamanını da aşarak 20 nci kiral Burnabu-

⁷⁰ EA 2; 3; 4, I. Kadaşman-Enlil'den III. Amenophis'e; 1; 5, III. Amenofis'ten I. Kadaşman-Enlil'e.

⁷¹ Bilabel, l. c. s. 370 de EA 3: 9 da *abūa* (babam) tabiriie Kadaşman-Enlil'in hakiki babasını, yani Karındaş'ı kastetmiş olduğu fikrindedir. 18 inci kiral Kurigalzu'nun, 17 nci kiral Kadaşman-Harbe'nin oğlu olarak tevsik edilmesinden sonra, 19 uncu kiralın, 16 nci kiralın oğlu olması keyfiyeti, tahtın intikalinde garip ve tamamen münferit bir misal olduğundan Bilabel'in teklifi varid olamaz.

riyaş'ın ilk yıllarını idrak etmiş olmasını⁷² biz 18. ve 19. kıraların ancak aynı nesle mensup oluşlarının bir delili olarak kıymetlendirmek isteriz.

Amarna mektuplarında kendisi sadece Karanduniyaş "Babilonya", kiralı olarak vasıflandırmaktadır. Mısır'la Babil'i birbirine yakınlaştıracak gerçek sebepleri mektupların muhtevasından anlamak müşküldür. Bu mektupların hemen hepsi Babil bakımından Mısır'dan hediye olarak altın ve diğer kıymetli hediyeler celbi, Mısır bakımından da Babil'den "zevce,, idhali istekleriyle doludur. Bununla beraber Mısır dostluğunun asıl sebebi şüphe yok ki, yükselmekte olan Asur kudretine karşı alınmış diplomatik bir tedbirdir.

20. kiralı II. Burnaburiyaş (1375-1347)'in tahta geçişi aynı zamanda Babil tarihinde yeni bir devrin başlangıcının da habercisidir. Nippur şehrinde bulunan ve çeşitli vesikaları ihtiva eden saray arşivi onun ilk yılı ile âdeta birdenbire denecek bir şekilde ortaya çıkmış ve III. Kaştilyaş'ın son zamanına kadar kesiksiz olarak 130 yıl devam etmiştir⁷³. Babilonyada bu arşivle tanıştığımız, o zamana kadar görülmemiş idarî ve içtimaf esaslar yeni ve olgun bir şekilde karşımıza çıktığı için bunun başlama ve gelişme zamanlarını daha önceki çağlarda aramalıyız. Bu arada Nippur arşivinin bu ani faaliyetine de bir izah bulunmalıdır. Son yıllarda Dür-Kurigalzu şehrinde yapılan kazılar Burnaburiyaş'tan daha eski devirlere aid vesikalar vermemiş olmakla beraber başka bir yerde, bahsettiğimiz çağın evveliyatını aydınlatacak diğer bir tablet hazinesinin saklı bulunmaması için bir sebep yoktur. Nasıl olursa olsun Nippur arşivi kuruluşunun Burnaburiyaş'ın tahta geçiş yılına rastlaması⁷⁴ onun şahsiyetinin Babilde yeni bir devrin müjdecisi olduğunu açıklar. Uyanmakta olduğunu yukarıda zikrettiğimiz Babillilik ruhunun bütün verimliliği ile faaliyeti, Babilde oturan Kas'lı kiralı ile Babilli asilzâdelerin mümessili olan ve Nippurda oturan *gu₂. en. na* (Nippur valisi)'dan ibaret çifte kiralı bir

⁷² Yerine geçen oğlu maruf *gu₂.en.na*, Enlil-Kidini'nin ismi BE XIV 1 : 30 da Burnaburiyaş'ın üçüncü yılında geçiyor.

⁷³ Bu hususta bk. K. Balkan, Babil'de feodalizm araştırmaları, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi dergisi, cild II, sayı 1, s. 46 v. d.

⁷⁴ BE XIV 1, Burnaburiyaş'ın birinci kiralılık yılının 10 uncu ayının 25 inci gününde yazılmıştır.

idare sistemi, Babil merkezî idaresi ile Kasların getirdiği feodalizm esaslarının büyük bir meharetle telif edilmiş olması bu devrin başlıca karakteristikleridir ⁷⁵.

Burnaburiyaş'tan kalmış belgelerde babasının adı zikredilmemiştir ⁷⁶. EA 19 : 9'da Kurigalzu'dan *abi* "babam,, deye pek kuru bir şekilde bahsetmesi, onun oğlu olduğu hakkında bizi şüpheye düşürürse de bu gene de en kuvvetli ihtimaldir. Düşüncemiz isabetli ise tahtın tevarüsünde Kaslar arasında câri usullerin hala daha yaşamakta olduğuna dair bir misal daha elde edilmiş olmaktadır.

Zamanının siyasî olaylarını şöylece hülâsa edebiliriz : Soğumuş bulunan Mısır - Babil münasebetlerini kuvvetlendirdi (EA 7) . Büyümekte olan Asur tehlikesini hiç olmazsa zamanında bertaraf edecek çareyi de buldu. Senkronistik tarih I. 8 v. d. a göre Asur tahtındaki muasırı Aşşur-uballiğ'in kızı Muballiğât-Şerûa, bir Babil kralıyla evlendirilmiştir. Burnaburiyaş, Aşşur-uballiğ'ten daha yaşlı ve daha evvel tahta geçmiş olduğundan bahis konusu Babil kralı kendisi olamaz. Thureau-Dangin'in, OLZ, 1908, sp. 448³ teki teklifine iştirak ile biz de Muballiğât-Şerûa'nın, Burnaburiyaş'ın ismini bilmediğimiz bir oğlu ile evlendirildiğini kabul ediyoruz. Bu izdivaçtan Karahardaş doğmuştur. Burnaburiyaş'tan sonra Karahardaş tahta geçmiş ise de Kas asilzadeleri isyan ederek kendisini öldürmüşler ve yerine Nazi-Bugaş adlı birini geçirmişlerdir (I 10-12). P kroniği bu hâdiseden bahseden kol. I 5 v.d. Muballiğât-Şerûa'yı Karaindaş'ın karısı olarak göstermiştir. Burnaburiyaş'ın adını bilmediğimiz oğlu bu isimde olsa gerektir. Adı geçen kronikte bu Karaindaş ile oğlu Karahardaş, 16 ncı kral Karaindaş ve oğlu Kadaşman-Harbe ile karıştırılmıştır. Senkronistik tarih umumiyetle daha şayanı itimad görüldüğünden, P kroniğinde kral olarak gösterilen Şuzigaş'ın Nazi-Bugaş'tan bozma olduğu muhakkaktır ⁷⁷. KAV 97 : 1 de Karahardaş'ın zikrinden başka her iki isme Kas devri vesikalarında tesadüf edilmemiştir.

⁷⁵ Tafsîlât için bk. K. Balkan, I. c. 48 v.d.

⁷⁶ Thureau-Dangin' in OLZ, 1908, sp. 276, altnot I de BE I 66 + 67 ve 68 den elde ettiği kitabede Kadaşman-Enlil'in oğlu olarak görünen [. . . .] -riyaş, II. Kadaşman-Enlil'in oğlu olan [Şagarak-ti-Şu]riyaş dahi olabileceğinden II. Burnaburiyaş'ın babasının kim olduğunu açıklayacak mahiyette değildir.

⁷⁷ Radau, BE XVII s. 67 de Nazi-Bugaş'ı, BE XVII 24 : 24 teki Nazi-Enlil ile bir tutmuştur. Bunun bir guz.en.na olduğunu farketmemiştir. Ayrıca krş. altnot 89.

Kas'ların isyanı ve Karahardaş'ın öldürülmesi üzerine henüz hayatta olan Aşşur-uballiğ Babil'e yürümüş, torununun intikamını alarak gasıbı yok etmiş yerine Burnaburiyaş'ın diğer oğlu *Kurigalzu şehru* (genç Kurigalzu)'yu tahta oturtmuştur (senkronistik tarih kol. I 13-17; P kroniği kol. I: 11 v. d.).

Asur ile Babil arasında münasebetlerin bu derece dostana olduğu bir devirde Mısır'a gönderilmiş olan ve Burnaburiyaş'ın ağzından yazılmış bir mektupta (EA 9) pek küçültücü ifadelerle anılan Asurlu (st. 31) şimdiye kadar zannedildiği gibi Aşşur-uballiğ olamaz. Esasen dil bakımından da mektup birçok asuriyazmalar taşımaktadır. Bu sebepten Landsberger'e iltihak ile mektubun Burnaburiyaş tarafından yazılmış olabileceğini şüphe ile karşılıyoruz. Hatta bunun, Asur'da Babil ve Asur arasındaki münasebetleri çekemeyen bir parti tarafından tertip edilmiş olduğu da düşünülebilir.

Burnaburiyaş'ın ünvanları için bk. altnot 66. 22. kral Kurigalzu (1347-1324) kitabelerinde Burnaburiyaş'ın oğlu olarak zikredilmiştir⁷⁸. Aşşur-uballiğ, Kurigalzu'yu tahta geçirdikten sonra uzun zaman yaşamamış olsa gerektir. Burnaburiyaş devrinin Nippur valisi ve bu memuriyetin en parlak şahsiyeti olan Enlil-kidini'nin, Aşşur-uballiğ'in halefi Enlil-nirari ile mektuplaşması⁷⁹ Kurigalzu'nun ilk on yılı içine sığmalıdır. Bu dostluk belki pek kısa sürmüştür. İkisi arasında çıkan harpte Kurigalzu yenilmiş (Senkronistik tarih kol. I 1-23; P kroniği kol. III 9 v. d.), P kroniğine göre Babil ve Sippar şehirleri de Asurluların eline geçmişti. Bu doğru olmuş olsa bile Babilde Asur hakimiyeti pek az devam etti. Bu hadiseden az bir zaman sonra tekrar kuvvetlerini toplayan Kurigalzu Elam kralı Hurpatilla'yı yenerek Elam'ı istilâ etti. (P kroniği kol. III 10 v. d.). Susa'da tanrı Sataran'a bir skarabe⁸⁰, tanrı Enlil'e bir âsâ başı sunmuş⁸¹, evvelce Susa'da tanrı İnanna'ya takdim edilmiş olan bir akik tableti Nippura getirerek üzerine Elam zaferini yazdırmış ve tanrı Enlil'e hediye et-

⁷⁸ BE I 35-39; 47; MDP XIV s. 32; I R 14, 1; RIU 154, 3.

⁷⁹ BE XVII 91 ve İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesinde neşredilmemiş Ni. 662.

⁸⁰ Scheil, MDP II, s. 30.

⁸¹ Scheil, MDP XIV s. 32.

miştir⁸². Oğullarından birisini de Elam'a *şakkanakku* (vali) nasbetmiş olsa gerektir. Ward, Seal Cylinders, s. 514 no. 41 deki mührün yazısında oğlu, halis kasça bir isim taşıyan *Şi-ri-iş-[ti (?)]*, 3 üncü satırda *şakkanak* ^{mat}[*N/M.MA?*] olarak gösterilmiştir. Şerefine yazılmış olan, Boissier, RA 29, s. 96-97'de neşredilmiş olan bir medhiyede pek debdebeli ünvanları arasında (bk. altnot 66) "Babil şehri halkını hürriyete kavuşturan, *ilku* (angarya) dan muaf kılan,, vasıfları bilhassa mühimdir. Bununla belki de Kurigalzu'nun ictimaf bir icraatına telmihte bulunmaktadır. Bu hususta başkaca malûmat yoktur.

Memlekette inşaat için büyük gayretler sarfetti. Yaptırdığı dublal-mah tapınağının cephesi bugün de hayranlıkla seyredilmektedir⁸³. Akat şehrinde İuanna mabedini inşa ettirdi⁸⁴. Fakat onun inşaat alanındaki çalışmaları bilhassa Dür-Kurigalzu şehrinde teksif edilmiştir. Burada tanrı Enlil ve karısı tanrıce Ninlil'e *E₂. U. an. ta. gal₂* mabedini⁸⁵, tanrı Ninurta ve karısı Nin-Nibru için de *E₂. sag. dingir. ri. e. ne*⁸⁶ mabedini inşa ettirmiştir. Aynı şehirde *E₂. gal. ki. şar. ra* adlı bir saray⁸⁷ yaptırmış ve bir de kanal açtırmıştır⁸⁸.

A kıral listesine göre 25 yıl hüküm sürdü. (krş. Thureau-Dangin, RA, 24, s. 198, altnot 1). Ondan kalmış vesikalardan BE XIV 38 de en yüksek hükümdarlık yılı tarihi 23'tür. Rowton'un ona

⁸² BE I, 15; 43; Kurigalzu'nun Dēr'de bulunmuş, üzerinde bir Mısırlı tasviri bulunan bir kitabesi için bk. S. Smith, Journal of Egyptian Archeology, XVIII (1932), 28-32. Son olarak Dür-Kurigalzu' (Aqarqūf) da yapılan kazılarda saray olarak tesmiye edilen yerde I c tabakasında ve mabette Kudur-Enlil ve III. Kaşti'yaşa'ya ait tabletlerin bulunduğu seviyenin üzerinde Kurigalzu'ya ait kitabeli bir kapı sövesi taşı ve âsâ başı bulunmuştur (Iraq, supplement, 1945, söve taşı DK 3-142; âsâ başı, fig. 27, 28). Bunların 22 nci kıral Kurigalzu'ya ait olup geç zamanlarda da kullandığında şüphe yoktur, krş. Taha-Baqir, aynı yerde, s. 11 ve 12.

⁸³ Bu hususta bk. Gadd, History and Monuments of Ur, pl. XXVII.

⁸⁴ CT 9, pl. 3.

⁸⁵ Iraq, Supplement, 1944, pl. XIII, fig. 16, pl. XIV, fig. 17; Supplement, 1945, s. 3, fig. 5.

⁸⁶ Iraq, Supplement, 1944, pl. XV, fig. 18, pl. XIV, fig. 19; Supplement, 1945, pl. VIII, fig. 6.

⁸⁷ Iraq, Supplement 1945, pl. VIII, fig. 9.

⁸⁸ Iraq VIII, (1946), pl. XVIII—, fig. 12.

22 yıl ayırması tamamen keyfidir ^{88a}. Kurigalzu'dan evvel değilse herhalde kesin olarak ondan sonra tahtın tevarüsünde cari olan eski usulün değiştiği söylenebilir. Nippur arşivinin de sona erdiği III. Kaştilyaş'ın son zamanlarına kadar kiralık babadan büyük oğula geçmiştir.

Kurigalzu yaşadığı zamanda kendisine ulûhiyet izafe edilmiş ilk Kas kiralıdır. (bk. Clay, Personal Names, s. 101). Pek çeşitli ünvanları için bk. altnot 66.

23. kiral Nazimaruttaş (1324-1298), Kurigalzu'nun oğludur. Asur kiralılarından Arik-dên-ilu ve I. Adad-nirari'nin Zagros dağlık bölgesinde Kas'larla meskun bölgelerdeki askerî hareketleri iki devletin arasını açtı. Çıkan harpte Nazimaruttaş yenildi ise de Babilin hudutları hala Arman (bugünkü Holvan) ile Lullubu memleketinden geçiyordu ⁸⁹. Onun zamanı Babil için pek parlak sayılmaz. Elam'ın da elden çıkmış olması muhtemeldir ⁹⁰. İsmi tanrı determinatifi ile yazılmıştır (bk. Clay, op. cit. s. 111-112). Pek sade olan ünvanları hakkında bak altnot. 66. Kendi devrinden kaldığı söylenen, Scheil, MDP II' s. 86 v. d. ve UM XIII 69 daki kudurru'ları bunlardaki deruni münasebetler bakımından sahte telâkki ediyoruz.

Yerine geçen oğlu Kadaşman-Turgu'nun (1298-1280) zamanı daha ziyade bir sükun devridir. Bu istikrar Hitit devleti ile Babil arasında akdolunan bir ittifakın mahsülü olabilir. Hattuşili'nin, müteakip Babil kiralı Kadaşman-Enlil'e gönderdiği KBo I 10 daki mektuptan anlaşıldığına göre bu pakt tedafüi olup âkid hükümdarlardan birinin ölümü anında meşru varisinin tahtını da garanti etmekte idi. Qadeş muharebesinden sonra Hitit devletinin Mısır'la henüz dostluk münasebetleri kurmadığı, II. Ramses'e karşı bir müttefik arandığı ve Babilde de artık Mısır dostlğundan bahsedilmediğine göre münasebetlerin tamamen soğuduğu

^{88a} a Iraq, VIII (1946) s. 94 v. d.

⁸⁹ Senkronistik tarih, kol. I 24-31; P kroniği, kol. III 23-24, kol. IV 1 v. d.; Budge ve King, Annals of the Kings of Assyria I (1902) 4-6; Ebeling'in, MAOG XII, Heft 2 (1938) de neşrettiği, Bruchstücke eines politischen Propaganda Gedichtes aus einer Assyrischen Kanzlei, adlı yazıda s. 4 de I. Adad-nirari ile Babil kiralı arasındaki harpte Babilili hasmın Nazi-Bugaş olacağı suretindeki ifadesi yanlıştır. Yukarıda görüldüğü gibi Nazi-Bugaş hadisesi, Kurigalzu'nun tahta çıkmasından evveldir. Adad-nirari bu olaydan en aşağı 30-35 yıl sonra hükümdar olmuştur.

⁹⁰ bk. Cameron, op. cit. s. 98.

bir zamanda akdedilen ittifak Hitit devletine istediği emniyeti sağlamakla başka, her iki tarafça bilhassa Asur'un her istikamete saldıran doymak bilmez toprak hırsına karşı alınmış bir tedbir idi. Bu son nokta Babil için son derece hayati idi. Pakt aynı zamanda o tarihlerde kuvvetli hamleler yapmakta olan Elam'ın Babil için yarattığı endişeyi de hafifletmiş olmalıdır. Nekadar devam ettiğini bilmemekle beraber Babilde Kadaşman-Turgu'dan sonra statu quo'nun üç nesil kadar bozulmadan devam etmiş olmasını bunun sağdığı istikrara hamletmek isabetsiz olmasa gerekir.

Muahedenin akdinden sonra herhalde pek fazla yaşamamış olan Kadaşman-Turgu'nun yerine oğlu Kadaşman-Enlil (1280-1264) pek küçük yaşta kiral olmuştur. Hattuşili bahis konusu mektubunda Kadaşman-Turgu'nun ölümünden sonra Babil asilzadeleri nezdinde muahede gereğince derhal teşebbüse geçtiğini ve meşru varis olan kendisini tahta geçirmelerini, aksi takdirde onlara düşman olacağını yazdığını anlatmaktadır. Bu müdahale Babilde düşmanca telâkki edilmiştir. Hattuşili bu arada bilhassa ihtiyar İtti-Marduk-balātu adlı bir devlet adamının müdahalelerinden, küçük kiralaya gerçek durumu bildirmediğinden şikâyetçidir. Bu şahıs hakkında başkaca bir bilgimiz olmamakla beraber onun Nippur gu₂. en. na' sı olması pek mümkündür. Bu doğru ise Nippur valiliğinin memleketteki nüfuzuna da güzel bir misal teşkil edecektir. UM XV 68: 4 te genç kiralın bizzat [sib] -zi gu₂. en (!)-na Nibru^{K1}. a., hakiki [çoban], Nippur valisi,, ünvanını takınmasını, bu şikâyet üzerine İtti-Marduk-balātu'nun bertaraf edildiğine bir delil mi saymak lâzım geldiğini kestiremiyoruz.

A kiral listesinde onun 11 yıl hükümdarlık ettiği kaydolunmuştur (Öy. II 4). Şimdiye kadar bu hususta daha yüksek bir rakama da rastlanmamıştır. Bizi, tablet mütehassısı Dr. Krausun lütfen haberdar etmiş olduğu İstanbul Eski Şark eserleri Müzesinde bulunan Nippur tablet koleksiyonunda neşredilmemiş Nl. 437 Öy. 6 da *mu 15 kam mKa-daş-man- dEn-lil₂* "Kadaşman-Enlil'nin 15 inci yılı,, ibaresi, adı geçen kiralın en az 15 yıl hükümdarlık ettiğini gösterdiği gibi A kiral listesi rakamlarına itimadın caiz olmadığını da anlatan bir örnektir.

A kiral listesine göre Kadaşman - Enlil'i oğlu Kudur - Enlil (1264-1255) takip etmiştir (Öy. II 5). Kadaşman-Enlil'in yedi yaşında tahta geçtiğini kabul edersek öldüğü zaman ancak 20 ile 25

yaşları arasında olmalıdır. Buna göre yerine geçen oğlunun da küçük yaşta iş başına geldiği anlaşılmaktadır. Zamanı hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Devrinde vazifede bulunan Amēl-Marduk, bildiklerimiz arasında en kudretli *gu₂. en. na*'lardan biri olduğundan içerde ve dışarda eski kudretin muhafaza edilmiş olduğu zannedilebilir.

A kiral listesinde onun hakimiyet yılını gösteren rakamdan yalnız [x +] 6 korunmuştur. Thureau-Dangin, RA 24, s. 198⁴ te x'in ancak 10 olarak tamamlanabileceğini, yani bahis konusu rakamın 16 olması gerektiğini ileri sürmüştür. Son olarak Rowton da, Iraq VIII (1946), s. 94 v. d. da, Khorsabad kiral listesi rakamlarından da faydalanarak yaptığı hesapta aynı yılın 16 olacağı neticesine varmıştır. Halbuki onun zamanından kalmış tabletlerden hiçbirisi 9 uncu yıldan büyük bir rakamla tarihlenmemiştir. İstanbul Eski Şark eserleri Müzesinde neşredilmemiş Kasit tabletleri arasında bulunan ve bize Dr. Kraus tarafından bildirilmiş olan Nl. 7004 te 2, 3 ve 5 inci satırlarda sırasıyla Kudur-Enlil'in 5 inci, 6 ncı, 7 nci senesi kaydolunmuştur. 6 ncı satırdaki rakam kırkıdır. Fakat 7 nci ve 8 inci satırlarda müteakip kiral Şagarakti-Şuriyaş'ın başlangıç yılı zikredildiğinden 6 ncı satırdaki rakamın da şüphesiz 8 olarak tamamlanması gerekmektedir. BE XIV 123a ve 124 ün de aynı kiralın 8 inci yılının 12 inci ayında yazıldığını göz önünde tutarak onun 9 yıl hükümdarlık etmiş olduğu kesin olarak ortaya çıkar.

27. kiral Şagarakti-Şuriyaş (1255-1242) herhalde Kudur-Enlil'in oğludur. Onun zamanında da Amēl-Marduk, Nippur valiliği vazifesine devam etmektedir. Neşredilmemiş Nl. 2885 bu kiralın Nippur şehrinin köle kadınlarına *zakūtu* "serbestlik, muafiyet," bahsetmiş olduğunu zikretmektedir. Bunun kölelikten azad etme, hürriyetine kavuşturma manasında olacağını zannediyoruz. Bu hususta başkaca bir bilgimiz yoktur.

Yerine geçen III. Kaştilyaş (1242-1234) ile Kas tarihinin bir dönüm noktasına daha gelmiş oluyoruz. Değişiklik hem siyasi hem de ictimai alanda vukua gelmiştir. Sosyal değişikliği şöylece hülâsa edebiliriz. II. Burnaburiyaş'tanberi devam etmekte olan sıkı bir merkezîyetçiliğe dayanan feodalizm ve onun hukuki, iktisadi ve idari esasları bu tarihten sonra tedricen çözülmeye yüz tutmuştur. Bu idarenin nazımı olan *gu₂. en. na*, eski kıymetini kaybetmiş, ale-

lade bir devlet memuru derecesine düşmüştür. Buna mukabil idarede kralın nüfuzu daha ziyade artmıştır. Kral tarafından tanzim edilen ve kudurru'larla temsil edilen bir derebeylik sistemi vücade gelmiştir.

Pek süratle gelişen siyasi olaylar şu seyri takip etmiştir. Elam kralı Untaş-Huban, Kaşitilyaş'ın tahta geçişini takip eden yıllarda Babilonya toprakları içinde bulunan Alman bölgesine bir sefer yaptı. Bu tarihlerde kudretli Nippur valisi Amēl-Marduk'un ölmüş olduğu tahmin olunabilir. İhtilâfın hakiki sebebini de bilmiyoruz. O sıralarda Hanigalbat'tan Agabtaha adlı, deri işlerinde uşta bir mülteci Babil kralına sığınmış ve ona süslü bir kalkan hediye ettiği için kendisine Padan memleketi civarında (Alman'ın komşusu) bir arazi bağışlanmıştı⁹¹. Bu saha eskidenberi Kas kabileleri ile meskûn olup Babil kıralları o yerlere karşı son derece hassas davranırlardı. Elamlılar oralarını kendilerine ait telâkki ettiklerinden bahis konusu bağışın anlaşmazlığa sebep olduğu yollu bir izah⁹² asıl sebep olmaktan çok uzaktır. Kaldı ki, bağış vesikasının orijinalliği de tahkike muhtaçtır. Fakat Elamlıların hareketlerinin sebebini belki o tarihlerde Asur'da cereyan etmekte olan hadiselerde bulmak mümkündür. Asur kralı I. Tukulti-Ninurta tahta geçtiği ilk yıllardan itibaren kuzeyde, batıda birçok memleketleri imparatorluğuna katmış ve güney doğudaki dağlık bölgede de ilerleyerek âsi kavimleri itaati altına almış ve başlıca kilit noktalarını ele geçirmişti. Untaş-Huban'ın Alman topraklarında tuttuğu köprübaşı Asurdaki bu istilâcu havaya karşı alınmış bir tedbirdir. Nitekim Untaş-Huban'dan sonra Elam'daki iç karışıklıklar Tukulti-Ninurta'ya fırsat vermiş Babil ordularını ezerek pek kısa zamanda tek mil Babilonya'yı istilâ etmiştir. P kroniği kol. IV 1-9'da Babil şehrinin tahrip olunduğunu ve tanrı Marduk'un Asur'a nakledildiğini, Tukulti-Ninurta'nın Babil'de yedi yıl kırallık etmesinden sonra Babil büyüklerinin isyan ederek Adad-şum-uşur'u babasının tahtına oturttuklarını anlatır. Tukulti-Ninurta kitabelerinde Kaşitilyaş'ı esir olarak Asur'a götürdüğünü kaydet-

⁹¹ Scheil, MDP II, s. 95.

⁹² Cameron, op. cit. s. 103; Delaporte, op. cit. s. 170.

mehtedir ⁹³. VAT 8722 : 30'da eponim olarak görünen Kaştilyaşı'yu Weidner, adı geçen Kas kralı ile aynı tutmuştur ⁹⁴.

Tekrar kendini toplamış bulunan Elam Asur'un bu muvaffakiyetlerini hoş karşılamamıştır. İstilâdan birbuçuk yıl sonra Elam orduları ani bir baskınla Nippur'a kadar ilerlemişler, Tukulti-Ninurta'nın yerleştirdiği kukla kral Enlil-nâdin-şumi (1234-1232)'yi bertaraf etmişlerdir. Onların çekilmesinden sonra Babil tahtına II. Kadaşman-Harbe (1 1/2 yıl) ve Adad-şum-iddina (1231 - 1225) gibi gölge kırıllar getirilmiştir. Asur hakimiyeti Elamlıların ikinci bir baskınına mani olamamış, bu defa bir taraftan İsin'e diğer taraftan kuzeyde Maradda şehrine kadar yürümüşlerdir. Elam ile Asur'un Babilonya toprakları üzerinde cereyan eden bu mücadelesinden Babil asilzadeleri istifade ederek P kroniğinde bahsedilmiş olan isyanı hazırlamışlardır. Muvaffakiyetle neticelenen bu teşebbüs tahtı eski sahiplerine iade etmiş, Babil tekrar eski kuvvetini kazanmış, hatta Asur şehri Babil orduları tarafından kuşatılmıştır. İki taraf kırılları bir düelloda telef olmuşlardır (1195). Asur tahtına I. Aşur-dan geçer geçmez mücadele tekrar başlamış ve 35 inci Kas kralı Zababa-şum-iddina (1177) yenilerek birçok şehirler Asurluların eline düşmüştür. Elam bu defa da Asur hamlesini Babilonya topraklarında karşılamış, Şutruk-Nahunte orduları Babilonyayı istilâ ederek birkaç yüz şehri ele geçirmişler, Kuzeyde Eşnunna'ya kadar uzanmışlardır. 36 ncı Kas kralı Elamlıları bertaraf edebilmiş ise de onun mukavemeti de ancak üç yıl devam etmiştir. Nihayet 1163 de Elam'lı Kutir-Nahunte Babil'e girerek Kas'lar hanedanına ebedi olarak son vermiştir ⁹⁵.

Siyasî hakimiyetleri sona erdikten sonra da Kas kabileleri geç zamanlara kadar Mezopotamya'nın doğusundaki Zagros bölgesinde eskidenberi dayanak noktaları olan yerlerde yaşamağa devam etmişlerdir. Çivi yazılarında *bitu* (ev) diye adlanan oymaklar bu dağlık sahada kendi başbuğları idaresinde her türlü yabancı hakimiyet teşebbüslerine şiddetle karşı koymuşlardır. Onlar hakkında muhtelif menbalardan topladığımız dağınık malûmatı devletlerinin yıkılmasından önceki zamanlardan başlayarak şu şekilde sıralayalım. I. Tukulti-Ninurta'nın zaptettiğinden bahsettiği kuzey doğu-

⁹³ KAH I 58 I 50 v. d. ; 60 III 57 v. d. ; 61 Ay. 30 v. d.

⁹⁴ AfO 13 (1939-1940), levha VII, st. 30, 123.

⁹⁵ Krş. Cameron, aynı eser, s. 109 v. d.

daki Akriyaş⁹⁶ ve Albadâ⁹⁷, Kas memleketleridir. Elam kralı I. Şutruk-Nahhunte, Bağdad ile Kermanşah arasında bulunması muhtemel olan, Karintaş memleketinden haber veriyor⁹⁸, ayrıca bu isimde bir de kıraldan bahsolunuyor⁹⁹. Karintaş'ın, halis bir Kas ismi olan Kara-indaş'ın değişmiş şekli olduğunda şüphe yoktur. Büyük Elam fatihi Şilhak-İnşuşinak stela'sından, Altınköprü-Diyala-Bedre hattı üzerindeki dağlık sahada Bit Kataşman, Şa Burramaşhu, Bit Şumaliya, Bit Milişihu, Şa Burra-hutte, Şa Kattar-Sah gibi Kasça kabile ve yer adlarını öğreniyoruz¹⁰⁰. Bir kitabesinde I. Tiglatpileser (1116-1090) aynı mıntakada Radanu ırmağı üzerinde Kas ismi taşıyan Kaştilla ve Kamulla adlı iki dağı zaptettiğini zikrediyor¹⁰¹. 1038-1022 yıllarında güney Mezopotamyada kurulan ikinci Denizeli dinastisine mensup kırıallardan birincisi Simbar-Şihu güzel bir kas ismi taşımaktadır. İkincisi olan Ea-mukîn-zêri'nin Haşmar soyundan geldiği bir Babil kroniğinde yazılıdır¹⁰². Biraz aşağıda görüleceği gibi Haşmar eski bir Kas kabilesi olup en geç zamanlara kadar varlığını korumuştur. Bu, büyük devletlerinin yıkılmasından sonra büyük Kas kabilelerinin fırsat buldukları yerlerde hakimiyet kurduklarına bir misaldir. Nitekim aynı kronikte, 1015-996 arasında kurulmuş olan VI ncı dinasti kırıallarının akatça isimler taşımakla beraber, Bazi soyundan geldikleri ve Bazi kabilesi mülküne gömüldükleri kaydedilmiştir¹⁰³. Bazi en büyük ve dağınık bir Kas kabilesidir. I. Nebokadnezar zamanında (1146-1123) Kırıl Kanalı civarında büyük bir malikâne bu isimle anılmaktadır (bk. RLA II, s. 30). Geç Asur devrinde Yukarı Zab ile Dicle arasında dağlık bölgede bir memlekettir (bk. LAR, index). III. Salmanasar (859-824) Orta Zagros havasında Namri memleketine girdiğinde Yanzû adlı bir kıral bulmuştur¹⁰⁴. Onun ismi de halis kasça olup maruf kasça-akatça

⁹⁶ KAH I 60: 72; Kasça at ismi olarak geçer: BE XIV 12: 10, 11; UM II 2, 98: 20.

⁹⁷ KAH I 60: 82. Şahıs adı olarak, Peiser, UDBD 131: 3, 11; Ayrıca krg. mAl-ba-di-Sah, BE XIV 150: 16.

⁹⁸ Scheil, MDP IV, s. 164. st. 1, 2; Yeri için kş. Cameron, ibid. 109, 42.

⁹⁹ MDP V, s. 31 (No. 72) .

¹⁰⁰ Scheil, MDP XI, s. 21.

¹⁰¹ KAH I 66: 12; 69: 17.

¹⁰² King, *Chronicles*, II, s. 51-53, kol. II 2-8.

¹⁰³ ibid. s. 54-56. kol. II 9-15.

¹⁰⁴ Yerler için bk. LAR II, index.

vokabülerde "kiral,, manasındadır ¹⁰⁵. Diyalanın kuzey kollarının çıktığı dağlar arasında oturan Haşmar boyu, oraya ve civardaki bir dağa kendi ismini vermiştir ¹⁰⁶. Bu kelimenin de Kaşça ve "şahin,, manasında olduğunu biliyoruz ¹⁰⁷. Sanherib (705-682) gene o havalide bulunan ve cedlerine karşı boyun eğmiyen Yaşubigallâ ve Kaşşû (Kaslar) memleketine karşı yaptığı mücadeleleri anlatır ¹⁰⁸. Bit Kilam-Sah burada önemli bir Kasit şehridir ¹⁰⁹. Asurbanipal'in bir kitabesi bize Dêr (bugünkü Bedre) civarında Bab-Sah ve Matuhanzah adlı iki Kas şehri daha tanıtmaktadır ¹¹⁰. Klâsik devirlerden kalmış kaynaklar Kas'ların daha geç zamanlara kadar aynı mntakada oturduklarını göstermiştir ¹¹¹.

HAUPTLINIEN DER GESCHICHTE DER KASSITEN (ZUSAMMENFASSUNG).

Vorstehender Aufsatz verfolgt den Zweck, die Expansionsgebiete der Kassitischen Stämme vor ihren Einbruch in Babylonien, sowie die Wege ihres Eintritts in Babylonien festzusetzen, die Geschichte der Kassiten bis zur Zeit des Burnaburiyaş II. und die Geschichte dieses Reiches in den folgenden Zeiten, unter Berücksichtigung der neuen Quellen und Anschauungen, in ihren Hauptlinien darzustellen.

¹⁰⁵ Delitzsch, Op. cit, s. 25, st. 24,

¹⁰⁶ II. Asurnasirpal annalleri (KAHI II 94),st. 8; Sargon annalleri st. 8.

¹⁰⁷ Delitzsch, op. cit. s. 26, st. 43.

¹⁰⁸ Luckenbill, Annals of Sanherib, s. 58 v. d.

¹⁰⁹ Yerler, LAR II, index.

¹¹⁰ Thompson, Iraq VII, s. 101, st. 20-21.

¹¹¹ Weissbach, Pauly-Wissowa, Real-Encyclopaedie'de «Kossaioi» makalesi.